

Jogi humanizmus

Szerző: SZABÓ Béla

Affiliáció: egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jogtörténeti Tanszék

Rovat: Római jog

Rovatszerkesztő: SZABÓ Béla, PÓKECZ KOVÁCS Attila

Lezárás dátuma: 2025.01.01

Idézési javaslat: SZABÓ Béla: „Jogi humanizmus” in JAKAB András – KÖNCZÖL Miklós – MENYHÁRD Attila – SULYOK Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Római jog rovat, rovatszerkesztő: SZABÓ Béla, PÓKECZ KOVÁCS Attila) <http://ijoten.hu/szocikk/jogi-humanizmus> (2025). Konkrét szöveghelyre való hivatkozáshoz javasoljuk a szövegbeli bekezdésszámok használatát, pl. [8] vagy [12]–[18].

Ahogy a reneszánsz humanizmus általában az antik emberkép megújítására törekedett, úgy a XVI. században kibontakozó jogi humanizmus (humanista jogtudomány) is az antik jog példamutató jellegéből kiindulva kívánt egy a saját kora igényeinek jobban megfelelő jogrendszert kialakítani. A humanizmus éles kritikával fordult szembe a középkor skolasztikus jogtudományával. Kritikájának fő célpontjai egyrészt a középkori jogtudósok tekintélyhite és az uralkodó doktrínához (communis opinio) való ragaszkodás volt. Másrészt támadási pont volt a középkorban használt jogforrások kétséges megbízhatósága és hiányosságai, amelyek a görög nyelven íródott források ignorálásából, valamint a korábbi jogásznemzedékek történelmi ismereteinek hiányából fakadtak, s ami által a forrásszövegek közötti harmonizálási kísérletek kétséges eredményekre vezettek. A humanisták első feladata az volt, hogy szövegkritikával és szövegjavítással, a kéziratok genealógiáinak segítségével a római jog, különösen a Corpus Iuris Civilis olyan megbízható szövegét határozzák meg, amely a lehető legjobban visszavezethető a Iustinianus kompilátorai által felhasznált szövegek eredeti változatához. A szövegekkel való foglalkozás mellett a szövegek értelmezési módszereinek javítása is céljuk volt, amelyek révén az anyagi jogot kívánták összhangba hozni az új humanista emberkép követelményeivel. Így a humanizmus hívének számító jogtudósok alapos filológiai és történeti tanulmányaik mellett jelentősen hozzájárultak a magánjogi dogmatika továbbfejlesztéséhez is a megújult római források alapján. A jogi normák új anyaga arra kényszerítette a jogtudósokat, hogy törekedjenek a teljes joganyag helyes rendszerbe foglalására is, amelyben különösen fontos szerepet kaptak Iustinianus Institutiói. Az új rendszer elsősorban a jog könnyebb elsajátítását szolgálta. A humanista célok megvalósításának fontos előfeltétele volt a jogi oktatás átszervezése, amelyet rendkívül intenzíven tárgyaltak a korban. A humanista reformprogram révén több, a korábbi korszakhoz képest új irodalmi műfaj is megjelent, amelyek a források értelmezésének – szerzőnként eltérően hangsúlyos – eszközül szolgáltak. A forrástörténeti kutatások, a palingensia, az interpolatio-kritika mellett fontos szerepet kezdett kapni az általános elvek kidolgozása, a rendszeralkotás és a dogmatikai eredmények rendszerbe illesztése is. Az alapelvek hangsúlyozása és az anyag szisztematikus átgondolása, valamint a filozófia és a jogtudomány közötti kapcsolat felismerése alkalmas volt arra, hogy az ókori forrásokhoz való szigorú kötöttségeket fellazítsa. Ez azt eredményezte, hogy a római jogi források mellett az egyes nemzeti jogi tradíciók is intenzív vizsgálat tárgyává váltak, különösen a francia jogterületen. A humanista jogtudománynak az európai jog- és jogtudomány fejlődésében betöltött szerepét a közelmúlt és a jelen jogtörténészei sok esetben eltérően értékelik.

Tartalomjegyzék

1. Humanizmus és jogi humanizmus

- 1.1. Általános kép
- 1.2. Idő és tér

2. A jogász humanisták törekvései a XVI-XVII. században

- 2.1. A történeti megközelítés és az azt szolgáló filológia
- 2.2. Filozófiai vonatkozások
- 2.3. Rendszerező törekvések
- 2.4. A nemzeti jog felé fordulás
- 2.5. Didaktikai megújulás

3. A jogi humanizmus hatása

- 3.1. A jogi humanizmus hatása a korabeli jogtudományra
- 3.2. A humanisták és a joggyakorlat
- 3.3. Eredmények a jogoktatás terén

4. A holland „elegáns jogtudomány”

5. JEGYZETEK

1. Humanizmus és jogi humanizmus

1.1. Általános kép

[1] Humanizmus alatt az alábbiakban egy olyan, a középkor világképéhez képest új szellemi hozzáállást értünk, amely eleinte tudósok mozgalmaként jelentkezett, akik az ókor újrafelfedezése és újraértékelése alapján, egy magasabb emberi lét érdekében a tanulást, az ún. *studia humaniora*-t szorgalmazták,^[1] és ennek keretében a klasszikus ókor kultúrájának emberképét akarták megújítani. Fontos azonban, hogy a humanizmus égisze alatt különböző felfogások, politikai hozzáállások, hitbeli meggyőződések és személyes érdekek is megjelentek és ezért inkább lehet humanistákról, mint átfogóan humanizmusról beszélni.^[2] Ez igaz a humanista jogtudományra is, amely a többi tudományággal válllvetve a XIV. századi Itáliából indult,^[3] de különösen a XVI. század elejétől és a XVII. század első évtizedei között virágzott.^[4] Ez az a kor, amikor a tudományos és a földrajzi felfedezések, a különböző felekezetek kialakulását eredményező vallási küzdelmek és a fejedelmi államok megerősödése jelentős mértékben kikezdték a korábban megszokott, középkori társadalmi viszonyokat és összefüggéseket.

[2] A humanista jogászok célja nem volt más, minthogy az antik világ tanulmányozásával a jogban is az igaz emberi lét alapjait találja meg. Ideálja abban állt, hogy az embereket a társadalom nagykorú, saját életüket irányítani képes és erkölcsi felelősségüket felismerő tagjaivá nevelje. Ezt az ókori műveltség és jogi kultúra mind teljesebb feltárásával kívánták elérni. Emellett a jogtudomány (és a jogi oktatás) alapvető reformjára vonatkozó humanista törekvések, – amelyek a XV. századból eredeztethetők – a késő középkor vallási és társadalmi válságát új, az emberek biztonságát biztosítani képes alapelvek felmutatásával kísérelték meg ellentételezni. Ezért a humanista jogászok felléptek a „klerikális” középkor keresztény tanok által áthatott skolasztikus jogtudományával szemben, erősen támaszkodva a protestantizmus,^[5] – azon belül a kálvinizmus^[6] –, a gallikanizmus legfontosabb törekvéseire. A humanizmus ezáltal a jog egy bizonyos szekularizációját is célozta.^[7]

[3] Ahogyan a humanizmus az antik embereszmény megújítására törekedett, a humanista eszméktől átítatott jogtudósok is az antik jogi kultúrához való visszatérést, a *Corpus Iuris Civilis* középkori tekintélyek véleményétől való megszabadítását, s az ókori jogi gondolkodás mind

teljesebb megismerése (az *ad fontes!* jelszava) révén a jogélet megújítását tűzték célul maguk elé. A *Digesta* szövegével kapcsolatos értelmezési nehézségeket feloldandó a jogi szövegek új szellemű kiadását szorgalmazták.^[8] Céljaik elérése érdekében a iustinianusi könyvek, az abban fennmaradt gondolatok igazi értelmének a megismerése volt a humanisták legfőbb vállalkozása. Ehhez, „túllépve a pusztai jogi iratok körén”, a teljes antik irodalmat segítségül hívták. A filológiai és a történeti megközelítés fontosságát hangsúlyozták a glosszátorok és kommentátorok azon felfogásával szemben, mely a *Corpus Iuris* könyveit csupán a gyakorlati jogélet számára kívánta hasznosítani.^[9] A humanisták kritikával illették a középkori jogászok tekintélytisztelőt, akik erősen kötődtek az eredeti forrásokhoz sokszor kevésbé figyelembe vevő *communis opinio*hoz, Támadtak a szakértők közötti ellenvélemények és viták – szintén a *communis opinio* jelentősége miatt indukált – szörszálhasogató előadását az irodalomban és az oktatásban, és rossz szemmel nézték a professzorok széles szakértői tevékenységét. Bírálták a középkori jogászok barbár latinját és hiányos történeti ismereteit. Ez utóbbiakban látták azon szükségtelen és elítélendő kísérletek eredőjét, amelyekkel az elmúlt jogásznemzedékek teljesen eltérő korokból származó és eltérő jelentésű szövegeket próbáltak összhangba hozni.^[10]

[4] A jogi humanizmus igazából egy átfogó módszertani megújulást hirdetett és elsősorban kritikai hozzáállása révén került a figyelem középpontjába.^[11] A reformmozgalom teljesen eltért a glosszátorok és kommentátorok ún. *mos italicus*ának tudományos és dogmatikai módszereitől,^[12] amit az elsősorban az utókor által ráaggatott *mos gallicus* elnevezés is jelez, ami tulajdonképpen az elegáns, humanista jogművelést jelenti.^[13] A két irányultság ellentéte elsősorban módszertani kérdésekre vonatkozott és kizárólagosságot vindikáló megnyilvánulások elsősorban bizonyos programadó irodalmi művekben jelentek meg. De már ezekben is megfigyelhető, hogy a vitatkozó felek sok gondolatot vettek át a másik oldal képviselőitől, és nem lehet kijelenteni, hogy bármelyik oldal a másik felé kerekedett volna.^[14] Nyilvánvaló kapcsolódási pont volt a két megközelítés között, hogy mindkét irányzat tulajdonképpen az ókori jogi kultúra példaadó értékeit kívánta saját kora számára hasznosítani.

1.2. Idő és tér

[5] Általánosan elfogadhatónak tekinthető, hogy a jogtudomány humanista megreformálásának programját a már korokban „triumvirátusként” tisztelt,^[15] különböző iskolákból induló itáliai Andreas Alciatus (1492–1550),^[16] a francia Guillelmus Budaeus (1467–1540)^[17] és a német Udalricus Zasius (1461–1535)^[18] fektette le. Ők voltak a jogi humanizmus első időszakának hangadói.^[19] A közvetlenül utánuk jövő nemzedékből kiemelendő még három francia jogász Jacobus Cujacius (1522–1590),^[20] Hugo Donellus (1527–1591)^[21] és Franciscus Hotomanus (1524–1590).^[22] Ők voltak a jogász humanisták második nagy nemzedékének élénjárói.^[23]

[6] A korai itáliai kezdetek után a humanista törekvések legfontosabb centrumának a jogtudomány területén a franciaországi bourges-i egyetem^[24] tekintendő, ahol a jogi humanizmus első virágkorát tulajdonképpen két részletben élte, egyrészt 1517 és 1530, valamint 1550 és 1574 között. Ezen évtizedekben – az említettek mellett is – olyan tudósok tevékenykedtek ott, akik új módszereinek köszönhetően Franciaország vehette át Itáliától a humanista mozgalom vezető szerepét. Az 1580-as években azonban megindult az egyetem és a *mos gallicus* hanyatlása, a hugenották 1573 utáni üldözése ugyanis megakadályozta a francia jogéletben a humanista eszmék egy részének tartós megszilárdulását. Az üldöztetések miatt több gall jogtudós a Birodalomban, illetve Németalföldön talált új állást.

[7] A jogi humanizmus nemzetközi jelenségnek tekintendő. A humanista jogszemlélet a XVI. században nem csak a franciák között nyert teret, mivel ekkoriban az itáliai humanisták is síkra szálltak az elegánsabb jogi irodalmi formákért, felvetettek jogfilozófiai kérdéseket a törvények értékéről, a jogtudomány rangjáról, s részt vettek az antik jogi szerzők kiadásában. Igaz azonban, hogy a szövegkritikai módszer meglehetősen távol állt az itáliai humanisták érdeklődésétől, s

megmaradt a félszigeten kívüli jogászok terrénumának. A német nyelvterület XVI. századi jogászai és jogászprofesszorai közül is sokakat megérintett a jogélet megreformálásának eszméje, és itt is megjelentek olyan törekvések, amelyek megvalósításáért a német egyetemek professzorai és az ottani gyakorló jogászok is sokat tettek.

[8] A humanizmus második virágkorát 1670 és 1750 között Németalföldön élve, az ún. „elegáns jogtudomány” formájában tett szert nagy jelentőségre.^[25] A holland humanista irányzat legfontosabb képviselőinek Arnold Vinnius (1588–1657), Ulrich Huber (1636–1694) és Gerard Noodt (1647–1725) tekinthető.^[26]

2. A jogász humanisták törekvései a XVI–XVII. században

[9] A XVI. században feltörekvő humanista jogtudomány fentebb említett első fénykorát képviselő nemzetközi tudós nemzedékek munkásságában több alapirányzat volt tetten érhető. A legfontosabb célok és törekvések mentén a következőképpen csoportosítjuk a legfontosabb eszméket.

2.1. A történeti megközelítés és az azt szolgáló filológia

[10] A humanista jogtudomány jelentős és többirányú változásokat hozott a római jogi szövegek megközelítésében és a szövegek *authoritas*-igényével kapcsolatban.^[27] A humanisták ugyanis támadták a korábbi jogászokat amiatt, hogy romlott szövegű forrásokat használtak, nem volt elegáns az a latin, amin írtak, és így ők maguk elsődleges feladatuknak az ókori szövegek tisztaságának helyreállítását tekintették,^[28] s részletes nyelvtani és filológia kutatás tárgyává tették a *Corpus Iurist*,

[11] A humanisták szakítva a glossátorok és kommentátorok autoritási elveivel, teljesen másként értéket tulajdonítottak a római jogi szövegeknek és elszakadtak a korábbi értelmezési sémáktól. Számukra a római jog nem jelenthetett többet, mint történeti forrást, tehát a iustinianusi könyveket nem tekintették többé mindenben fölül álló autoritásnak, tekintélynek és élő, megfellebbezhetetlen jogszabálynak, hanem történetiségében vizsgálták, és annak anyagában fel akarták mutatni a római jog klasszikus korának jogtudását is.^[29] Rájöttek arra, hogy a iustinianusi forrásokban több korszak szövegrétege rakódott egymásra és hagyományozódott az utókorra, vagyis kritikusan szemlélték a *Corpus Iurist*, nem vezette már őket feltétlenül az ellentmondások harmonizálásának szándéka, mint az az előző századok skolasztikus jogtudományra jellemző volt.^[30]

[12] Ezen kritikából következett a humanista jogtudomány rendkívül komplexé váló, ókortörténeti, filológiai-antikvárius irányultságának programja: a „moderneknak” (*moderni*), illetve „művelteknek” (*culti*) is nevezett jogász humanisták egyik fontos célja volt kritikai forráskiadások révén a római jogi szövegek standardizálása, a iustinianusi szövegváltozat rekonstruálása. Nem elégedtek meg a szövegek nyelvtani értelme helyreállításával és feltárással, hanem szövegkritikai munkásságuk, „megfigyeléseik” (*observationes*) révén megkísérelték a középkori *litera vulgata*val szemben a iustinianusi gyűjtemények autentikus szövegét helyreállítani.^[31] A *Digesta* és a *Codex* eredeti, középkori remineszcenciáktól mentes szövegének megállapítására törekedve a humanisták nagy jelentőséget tulajdonítottak az egyes görög nyelvű jogi szövegek keletkezéstörténetének,^[32] s ezen törekvések megvalósításához előtérbe került a (Iustinianus utáni) bizánci jogi szövegek felkutatása, kiadása és feldolgozása is.^[33] Emellett a humanista filológusok által összeállított, a késő római (bizánci) történetírók és írók szövegeit felvonultató antológiákból származó nem jogi szövegek is az értelmezés eszközeként szolgáltak.^[34]

[13] További lépésként következett, hogy a humanista jogtudósok a történeti megközelítést előnyben részesítve a legrégebbi még fellelhető, autentikus jogforrások felé fordultak (*a fonte ipso, non a rivulis*), egyrészt azon elsődleges cél érdekében, hogy a jogszabályok eredeti értelmét feltárják, másrészt abból a célból, hogy a latin nyelv klasszikus eleganciáját (*Ulpiani immaculata verba*) újra felfedezhessék.^[35] Nagy figyelmet fordítottak a jelentősebb klasszikuskori jogtudósok

szövegeinek rekonstruálására és kommentálására.^[36] A szövegek ezen újjászületése (*palingenesia*) elő kellett segítsé a források történeti megértését is.

[14] Történeti és filológiai ismereteik révén megkísérelték kimutatni és kiküszöbölni azokat a változtatásokat (*interpolationes*), amelyeket a bizánci gyűjtemények összeállítása során a kompilátorok eszközöltek az eredeti klasszikus kori jogtudósi szövegeken.^[37] Az *interpolatiók* feltárását azért tekintették fontosnak, hogy a iustinianusi *compilatio*ban jelentkező ellentmondásokat feltárhassák a klasszikus jogászok állásfoglalásainak rekonstrukciója révén: *lurisprudentiam pristino suo nitori restituere* – hangzott ebben a tekintetben a kor jelszava.^[38] A szakértői kritika feltárta azokat a szövegrégeket, amelyeket az egyes korszakok római jogászainak nyilatkozatai testesítettek meg, s a iustinianusi szövegek közötti ellentmondásokat úgy fogták fel, mint az egyes korszakok közötti eltérő álláspontokat (historizálás).^[39]

[15] A humanisták látókörébe vont szövegek azonban még az említetteken is túlléptek: a tizenkét táblás törvények és a *Codex Theodosianus* is az érdeklődés középpontjába került, csakúgy, mint az ókori írók (például Cicero) jogi relevanciával bíró szövegei, amelyek szintén a római jogélet alaposabb történeti megértést szolgálták. Ezen szövegek tanulmányozása – utóbb – kielégíthette ugyanakkor az újabb jogterületek, így a büntetőjog és a közjog iránt érdeklődők igényeit is. Végül – különösen a francia és egyes német humanisták – a helyi jogforrások kiadását is szorgalmazták a saját jogi hagyományok megismerése céljából.^[40]

[16] A humanisták tipikus filológiai munkamódszerét a *collectio* – *emendatio* – *interpretatio* hármas mozzanatával írhatjuk talán körbe: ebben az összefüggésben a *collectio* nem jelentett mást, mint a klasszikus római szövegek minél autentikusabb, minél régebbi kéziratának a felkutatását. Az *emendatio* alatt a *Corpus Iuris interpolatióinak* feltárását és a *compilatorok* által elkövetett értelmezési hiányosságok korrigálását érthetjük. Az *interpretatio* tulajdonképpen ezen „új” szövegtestben összegyűjtött jogszabályok és alapelvek exegetikus elemzését jelentette, amely nem sokban különbözött a tradicionális exegetikus munkafolyamattól. Ez utóbbi értelemben az ezen munkaszakaszig eljutó humanisták a *Corpus Iurishoz* írott kommentárjaikkal maguk is tulajdonképpen új „glosszátoroknak” voltak tekinthetők.^[41]

[17] Mindezek a törekvések egyértelműsítik, hogy a humanista jogászok már nem osztották a skolasztikus jogtudomány azon nézetét, hogy egy jogi fogalom tiszta szó szerinti értelme a történeti kontextusból kiszakítva is valós értelemmel bírhat, hogy egy jogelv tartalma független lehet keletkezési körülményeitől. A szövegek keletkezési körülményeinek tisztázása érdekében egyértelműen előtérbe került a *textusok* történeti értelmezése, amelyhez egy megalapozott filológiai eszköztár elengedhetetlen volt az új irányzat képviselői szemében. A filológiai-antikvárius törekvések vonatkozásban kijelenthetjük, hogy a humanisták tulajdonképpen immár másodszor fedezték fel újra a *Digestát* (és a iustinianusi törvénytől többi részét), de ez a felfedezés alapvetően különbözött azon eseménytől, amiből a jogoktatás bolognai iskolája eredt. Míg a középkori értelmezők munkájának célja az volt, hogy a szöveget saját korukban mint aktuális jogi normák komplexumát érvényesítsék, illetve hogy a jogéletet szolgáló értelmezési eredményeket nyerjenek a régi szövegek által, addig a humanisták filológiai-történeti instrumentáriumuk segítségével visszahelyezték a történelembe a iustinianusi szöveget.^[42]

[18] A jogi humanizmus történeti és filológiai munkálkodásának eredménye az lett, hogy a XVI. század európai jogászainak egy része (legalábbis törekvés szintjén) elfordult a középkori magyarázatoktól és az eredeti forrásokhoz való visszatéréstől remélte a jogélet megújulását. Fontos azonban, hogy a *Corpus Iuris* szövegeinek történeti értelmezése következtében relativizálódott annak tekintélye is.^[43] Annak tudata, hogy egy császári rendelkezést vagy egy jogi szakvéleményt adott időben egy adott személynek címeztek, megnehezítette a benne foglalt szabály aktualizálását is. A kapcsolat a iustinianusi jog középkori továbbfejlődése és a korabeli joggyakorlat között részben elveszett a humanista megközelítés által.^[44]

2.2. Filozófiai vonatkozások

[19] A filológiai és történeti kontextusokat kereső törekvések mellett a humanista jogtudomány másik vonása a római jog erkölcsi dimenzióinak feltárása volt.^[45] A humanisták a filozófiát a jog forrásának, a jogtudományt pedig a morálfilozófia részének tekintették.^[46] A filozófia és a jog közötti kapcsolat felismerése – együtt bizonyos alapelvek hangsúlyozásával és a joganyag rendszerező feldolgozásával – egyértelműen alkalmas volt arra, hogy a jogászok forrásokhoz való, a *mos italicus* által megkívánt szigorú kötődését lazítsák.^[47]

[20] Mint láttuk, a humanista jogászok megkísérelték a skolasztikus jogtudomány eredményeinek háttérbeszorításával az eredeti római jogi források tiszta szövegét a középpontba állítani. Az eredeti római jogi forrásokhoz való visszanyúlás egyik oka éppen az volt, hogy a humanisták maguk is ezekben látták a megtestesülve az észszerűséget és az igazságosságot.^[48] A római jog forrásain végzett munkájuk, a szövegekkel való foglalkozás, az értelmezési módszerek fejlődését is magával hozta, és ebben nagy szerepet kaptak bizonyos filozófiai kategóriák: például az új humanista embereszmény követelményeinek és az anyagi jog előírásainak megfeleltetése minden esetben megkövetelték az *aequitas*-gondolat figyelembevételét.^[49]

[21] Maffei hívta fel a figyelmet arra, hogy a humanista jogászok folyamatosan előtérbe helyezték az erkölcsi problémákat, foglalkoztak a jog és az *ethica* kapcsolatával, valamint a méltányosság és az *aequitas* kérdésével. Ehhez kapcsolódott az igazságosság fogalmának feltárása és a jog lényegének firtatása is. Emellett a kor jogászai foglalkoztak a vallási rend problémáival, valamint bizonyos mértékig érdekelték őket a társadalmi és a gazdasági viszonyok is.^[50] A jog és az erkölcs kérdéseivel való foglalkozás,^[51] az igazságosság lényegének kutatása és a törvények természetének feltárási vágya éppenséggel a jogi humanizmus egyik legjellegzetesebb vonásának tekintendő.^[52]

2.3. Rendszerező törekvések

[22] A humanisták következőként kiemelendő törekvése az volt, hogy a joganyagnak egy racionális rendszert adjanak.^[53] Azon törekvések, amelyek a rendelkezésre álló joganyag logikai rendszerezését és így az anyag könnyebb kezelhetőségét tűzték célul maguk elé, szintén a reneszánsz korára vezethetők vissza. Ám a korabeli római jog anyagának addigiaktól eltérő rendszerbe foglalásának gondolata és vágya a XVI. században vált uralkodóvá a *mos italicus* megreformálni akaró tudósgenerációk tagjai között. A jogi normák – humanisták tevékenységének köszönhetően is – kibővült köre ugyanis arra kényszerítette a korabeli jogtudósokat, hogy megkíséreljék a teljes joganyag, illetve jogrendszer helyes áttekintését lehetővé tenni. Az utókor ezen feladat megvalósítóiként a humanisták úgynevezett szisztematikus-dogmatikai irányzatának képviselőit azonosítja, akik tehát a joganyag ideális rendszerezésének megteremtését tűzték ki célul maguk elé.^[54]

[23] A szisztematizáló törekvések zászlajára írott jelszót (*in artem redigere*) Cicerora vezették vissza, ugyanis a jogot rendszeres tudománnyá tenni kívánók Cicero elveszett, csak utalásokból ismert munkáját (*De iure civili in artem redigendo*) tekintették példaképüknek.^[55] Ennek a munkának – a humanisták elképzelése szerint – a római jog egy rövid rendszerét kellett tartalmaznia.^[56] Az *in artem redigere* humanista elvárása egyben tehát a jogtudósok addig végzett szakmai tevékenységének újabb kritikus megközelítését jelentette, ami annak a kérdését is felvetette, hogy az egyetemi jogoktatás korabeli tradicionális formájában mennyire közelíti meg egy *ars* követelményeit.^[57]

[24] A humanisták rendszerezési törekvéseinek célja a jogszabályok könnyebb áttekinthetőségének biztosítása, a jogrendszer bizonyos belső struktúrájának feltárása és felmutatása volt mind az oktatás, mind a joggyakorlat megkönnyítése érdekében. A korabeli – és nem csak a humanista – jogászok olyan alapfogalmak, felsőbb alapelvek és általános, egységes jogelvek iránt vágyakoztak, amelyekből aztán a jog részletei levezethetők. Sokan úgy képelték, hogy a joganyag rendszerét

ezek talaján kell kialakítani, úgy hogy a *Digesta* történeti és tovább védhetőnek már nem tekinthető rendszere helyére egy új, belső rend lépjen, amely struktúrájában egy „természetes rendszer” leképződéseként kellene, hogy felismerhető és rekonstruálható legyen.^[58]

[25] A középkorból áthagyományozódott *ius commune* rendszerének feltárására több irányból történtek kísérletek a XVI. századi humanisták részéről. A rendszerezési törekvések egy része a iustinianusi *Institutiones* rendszerére (*personae – res – actiones*) támaszkodott. Mivel a séma az ókorból származott, egyrészt tulajdonképpen a *mos italicus* hívei számára is elfogadható volt, másrészt mégis lehetőséget kínált bizonyos egyéni joganyag-rendezési megoldások kialakítására is. Az *institutio*-rendszer előnyben részesítése azon a felfogáson alapult, hogy a jog ideája (*ratio iuris*) vissza vezethető a természetes ésszerűségre, és ebből az ideából kifejleszthető egy pozitív jog, ami az ebből kiinduló humanisták szerint meg is történhet ezen rendszer keretében. Kérdéses azonban, hogy az *Institutiones* rendszerét elsősorban didaktikai szempontból előtérbe helyező szerzők törekvései valóban megvalósíthatták-e az *in artem redigere* ideálját, vagyis kielégíthették-e a teljes joganyag tudományos igényű rendszerbe való foglalása vágyát.^[59]

[26] A joganyag teljesen új rendezése felé tett lépésben tovább mentek azok a kísérletek, amelyek egy bizonyos deduktív (az általánostól a különös felé haladó) szisztematizáló megoldásokat is felmutató rendszerbe akarták betagolni a korábban a tradicionális sorrendben tárgyalt joganyagot. Az egyes jogi szabályok és döntések rendszerbe való foglalásának ezen igénye összekapcsolódhatott a *topica* és a *loci communes* tradicionális eszközrendszerével.^[60]

[27] Szintén jelentősnek tekinthető befolyást gyakoroltak a jogi rendszerezési törekvések fejlődésére Petrus Ramus tanai. Mivel a korabeli humanista jogászok olyan alapfogalmak, vezérfonalak és általános jogelvek iránt vágyakoztak, amelyekből aztán a jog részletei levezethetők lehettek, előszeretettel fordultak az ún. *diairetikus* módszerhez. Ez a rendszerező törekvés bizonyos ismert fogalmakból (például a „jog” fogalmából) kiindulva lépésről lépésre vezette el az érdeklődőt a kevésbé ismert fogalmakig (úgy mint a jog különböző osztályai és fajtái) és a már ismert jelenségeket mindig újabb és újabb alegységekre osztotta.^[61]

2.4. A nemzeti jog felé fordulás

[28] Általánosan elfogadott, hogy a jogi humanizmus törekvései szorosan kapcsolódtak a reformáció, a protestantizmus (kálvinizmus) és a gallikanizmus (tágabb értelemben a nacionalizmus) gondolatvilágához, és egyértelműen szemben álltak a pápai és császári univerzalizmussal.^[62] Annak a felfogásnak, hogy a legradikálisabb – többnyire francia – humanisták a római jog forrásait elsősorban – vagy csupán – történeti forrásnak tekintették, s korántsem olyan jogforrásnak, amely koruk viszonyaira alkalmazható, valamint hogy vitatták a római jog egyetemes érvényesülési igényét, az lett a következménye, hogy a jogászok – különösen a gyakorló jogászok – érdeklődése a helyi, nemzeti jogok felé fordult.^[63]

[29] A XVI. század második felében különösen a francia humanista jogtudományban volt tetten érhető egy bizonyos fordulópont,^[64] mivel ekkortól képviselői egyre nacionalistább, gallikán és anti-romanista hangokat kezdtek megütni,^[65] és törekedtek a latin nyelv franciával való leváltása mellett a jogszolgáltatásban a nemzeti törvények függetlenségét a tudós jogok kikapcsolásával biztosítani.^[66] A *mos gallicus* bourgeois-i irányzatának képviselői – politikai és gyakorlati szempontokat ötvözve – tovább vitték a már Budaeus, Alciatus és Zasius utilitarista törekvéseiben jelentkező gondolatot, hogy megkíséreljék a helyi szokásjogok sokszínűségét egy egységes rendszerbe foglalni.^[67]

[30] A szokásjogok összeírásának igénye az Európa más vidékein működő – gyakorlati irányultságú, de a római jogban rendkívül képzett – jogászok körében is jelentkezett, hiszen a recepciós folyamatok már a XV. század vége óta ösztönözték az egyes országok, régiók, kisebb-nagyobb területek és városok jogforrásainak az írásba foglalását és összegyűjtését, ami Európa szinte

valamennyi országában megfigyelhető volt. A mai értékelők közül sokan a helyi, nemzeti jogok előtérbe kerülését erősítő ezen törekvést a jogi humanizmus egyik legfontosabb vívmányának tekintik, mivel egyetlen jogtörténeti korszakban sem volt megfigyelhető olyan intenzív gyűjtőmunka a szokásjogok területén, mint éppen a XVI. századtól kezdődően.^[68]

2.5. Didaktikai megújulás

[31] A humanistáknak a jogélet szinte valamennyi területére vonatkozó reformtörekvései közül kiemelkedően fontosnak tekinthetők azok a nagyon markánsan jelentkező új elgondolások, amelyek pedagógiai-módszertani reformokat szorgalmazva a jogi oktatás felépítésének és céljainak (*ratio docendi discendique iuris*) újragondolását jelentették. Sokan úgy látják, hogy éppen ezek révén lépett fel a humanista jogtudomány a legszembetűnőbben a skolasztikus *iurisprudentiával* szemben, és a két jogtudományi irányzat ellentétét sokszor csak mint az oktatási módszer eltéréseit ragadják meg: a *mos gallicus iura docendi* állt szemben a *mos italicussal*.^[69] A didaktikai megújulás vágya azonban természetesen nem különíthető el sem a filológia-történeti, sem a rendszerező törekvésektől, és magukba olvasztották mindazon új elgondolásokat, amelyeket az imént a humanista jogtudomány legfontosabb jellegzetességeiként bemutatunk.^[70] Így a jogtudománynak a morálfilozófia és az *ethica* vonzáskörében való elhelyezése elsősorban pedagógiai okokból történt. Ugyanígy pedagógiai motivációja volt részben annak a törekvésnek is, hogy ki kell dolgozni a (római) jog alapfogalmait és alap gondolatait, és a joganyag új szellemű rendezése szintén a jog tanulását volt hivatott megkönnyíteni.^[71]

[32] A kutatás jelenlegi állása szerint a humanista jogi didaktika képviselőinek alapállása és céljai azonban rendkívül különbözőek voltak. Nem alakult ki egy konkrét program, amely mindenki által elfogadottan helyettesíthette volna a glosszátorok és kommentátorok tanítási módszereit. Metodikai kísérletekről volt csupán szó, amelyek gyakran a *mos italicus* keretein belül megmaradva célozták az oktatás megreformálását.^[72]

[33] Szemben a *mos italicus* hagyományos skolasztikus, az exegézisre és szabályharmonizációra irányuló oktatási rendszerével, a jogoktatás megreformálására irányuló igyekezetek (és az ezt tárgyaló írások) abból indultak ki, hogy a humanista oktatásnak a joganyag módszeres előadására kell törekednie, és elő kell segítenie, hogy a hallgatók újra felismerhessék a „jog ideáját” (*ratio iuris*).^[73] A humanisták egy olyan jogtudomány megteremtését kívánták, amely nem téveszti szem elől az ember tökéletesítésének, az igaz bölcsesség megtalálásának feladatát, ugyanakkor az emberi élet feltételeire és viszonyaira, a környező világ problémáira is nyitott oktatást szorgalmaztak.^[74]

[34] Természetesnek tekintendő, hogy a humanisták a következő jogásznemzedékeket is nézeteik figyelembe vételére akarták nevelni, hogy ezáltal az új módszerek és szemléletmód elterjedjenek és tovább hagyományozódjanak.^[75] A megreformált jogi oktatást egy új jogász-típus megteremtése eszközének is tekintették. A humanista jogászok a hallgatókat a *Corpus Iuris Civilis* antik szövegének tanulmányozására akarták visszavezetni, előtérbe helyezve a nyelvi-esztétikai és történeti-antikvárius szempontokat. Elvetették a *Glossát* és a kommentárokat, vagyis a középkor jogászainak fő alkotását, amelyek segítségével azok a régi római jogot a korabeli viszonyokhoz igazították. Egyes humanisták felfogása szerint a fiatal jogász a klasszikusok tanulmányozásával inkább megérthetné az igazságosság lényegét, mint a barbarizálódott nyelvű jogi irodalom révén. A hallgatónak egy értő, humanista ismeretekkel felvértezett tanár segítségével oda kell eljutnia, hogy a mindenkor vizsgált jogi *fragmentumról* önálló ítéletet alakíthasson ki, és ne másodkézből, például Bartolus és Baldus munkáinak hatására foglaljon állást.^[76]

[35] A humanista jogoktatási reform legfőbb céljainak elérése érdekében a humanisták két tekintetben szorgalmazták az oktatás megújítását: egyrészt az oktatandó tananyag és a joghallgatók számára szükségesnek tekintett tudás vonatkozásában akartak változtatni, ami azonban a szervezeti keretek bizonyos megváltozását is magával hozta, másrészt az oktatási módszerek frissítését kívánták elérni.^[77]

[36] A tananyag és a szükségesnek tartott ismeretek kapcsán kiemelendő, hogy

- a klasszikus latin, valamint
- a görög nyelv felértékelődött,
- a *historia* és az *ethica* tanítása követelménnyé vált a joghallgatók enciklopédikus műveltségének növelése érdekében,^[78]
- a *poetica* és a *rhetorica*^[79] jogtudományi segédtudománnyá váltak.

A tananyag mennyiségének korlátozása gyanánt az *Institutiones* került előtérbe, ami a terjengősségről és a tekintélyelvűről való lemondást, az *apparatus* és a *Glossa* elvetését is jelentette. (Ez a törekvés viszont a gyakorlattól való eltávolodás veszélyét hordozta magában.)^[80]

[37] Az oktatott anyag változásai mellett sokkal fontosabb volt azonban az a belső átalakulás, amelyen a középkori egyetemeken kialakult jogoktatási és jogértelmezési hagyományok és módszerek mentek át. Az egyik legfontosabb új jelenség a skolasztikus megközelítési mód csillagának leáldozása volt. A módszertani reformok keretében az előadások bizonyos háttérbe szorulása, a vizsgák rendszerének észszerűbbé tétele, és elsősorban a joganyag szisztematikus tárgyalásmódjának a bevezetése volt a legfőbb cél. Utóbbi törekvések hátterében is a szükséges szakmai ismeretek elsajátításának megkönnyítése állt. A jelszó „rendszer az exegézis helyett” lett.^[81] A rendszeresebb tárgyalás egyrészt az ún. *leges*-rendszer (*Legalordnung* – *ordo iuris*) feladását jelentette.^[82] Másrészt meg kívánta szabadítani a hallgatókat a korábbi stílusra jellemző aprólékos megkülönböztetések és parttalan magyarázatok elsajátításának terheitől, és az egyes szöveghelyek részletes elemzésének nyűge helyett átfogó áttekintést akart kínálni a joganyagról.^[83] A humanisták felfogása szerint a jogi oktatás menetére már nem az kellett irányadó legyen, hogy a feldolgozott iustinianusi források milyen sorrendben kötelezik a tanárt az anyag folyamatos elemzésére, hanem a szakmai összefüggéseknek kellett előtérbe kerülnie, illetve egy szakmailag is védhető rendszerben kellett feldolgoznia a szükséges ismereteket.^[84]

[38] Ezen törekvések következménye lett később a különböző újabb diszciplínák kialakulása, amelyek oktatása során a professzorok elszakadtak az egyes szabályok *Corpus Iuris*-ban elfoglalt helyétől. Így fokozatosan elkülönülhetett például

- a büntetőjog,
- az államjog,
- az öröklési jog,
- a szerződési jog,
- az eljárásjog.^[85]

A rendszerre törekvés magyarázza az *Institutiones* – említett – nagy becsét is, hiszen ez volt a *Corpus Iuris* egyetlen szisztematikus részének tekinthető.^[86] Mivel az *Institutiones* csak kevés kazuisztikus vonást mutatott, és lehetővé tette a fogalmakra és meghatározásokra való koncentrációt, ezért különösen alkalmasnak mutatkoztak arra, hogy a joghallgatókat a *partitio* és *divisio* technikájának alkalmazásával bevezessék a joganyag mélyebb rétegeibe, és felkészítsék őket a *Digesta* és a *Codex* tanulmányozására.^[87]

[39] Megállapítható, hogy a jogoktatás átalakítása olyan centrális helyet foglalt el a humanista szellemiségtől megérintett jogászok céljai között, amely bizonyos mértékig integrálta is a többi törekvéseket. Sokan úgy vélik azonban, hogy a kérdéssről többet írtak és vitatkoztak a korban, mint amennyi a valóságban megvalósult a törekvésekből.^[88]

3. A jogi humanizmus hatása

[40] A jogtörténészek véleménye igencsak megosztott a jogi humanizmus európai jogéletre (az előbb említett vonatkozások mindegyikére) kifejtett hatása tekintetében. A múlt század hetvenes éveinek közepéig uralkodó felfogás képviselői elsősorban a humanista eszmék joggyakorlatra kifejtett hatását

apoztrofálták jelentéktelennek. Az utóbbi évtizedekben azonban egy bizonyos paradigmaváltás figyelhető meg a humanista eszmék jelentőségével kapcsolatban. A véleménykülönbségek miatt nem könnyű bizonyos mérleget vonni a humanista törekvések jogéletre és jogoktatásra gyakorolt XVI–XVII. századi hatásával kapcsolatban.

3.1. A jogi humanizmus hatása a korabeli jogtudományra

[41] A kérdés kutatói között többé-kevésbé^[89] általánosan elfogadott, hogy a humanista jogtudomány annak ellenére, hogy hevesen kritizálta az előző nemzedékek skolasztikus tevékenységét, nem jelentett radikális szakítást a szakmai tradíciókkal, a *mos italicus* módszereivel és eredményeivel. A korabeli jogtudomány szorosan összefonódott a *Corpus Iuris* középkorban megszilárduló szöveghagyományával, amely nemcsak a jogoktatás formáit és módszereit hatotta át, hanem a joggyakorlatot, a jogszolgáltatást és a jogászok társadalmi állását is meghatározta olyannyira, hogy a humanista újítások meglehetősen nagy ellenállásba ütköztek, még akkor is, ha a humanista jogászok pusztán a jogtudomány módszereit akarták kiegészíteni és megjavítani, és nem akartak egy teljesen új jogtudományt létrehozni.^[90] Bár a humanisták egyrészt elhatárolódtak elődeiktől, másrészt azonban tovább is fejlesztették elődek eredményeit, vagyis jelentős mértékben támaszkodtak is elődek munkájára. Nem kevés korabeli jogász tisztában volt ugyan a hagyományos módszerek szerint dolgozó jogászok munkáiban fellelhető hiányosságokkal, mégis pozitívan ítélték meg azokat.^[91]

[42] Igaz, a humanisták új módszereket alkalmaztak, hogy a régóta tisztázatlan szöveghelyeket megvilágítsák, és új ismeretanyag elsajátítását is szükségesnek tekintették a szöveg helyes értelmezéséhez (történelem, földrajz, *palingenesia*, kronológia, filozófia, *interpolatio*-kritika), mindezek azonban csak kiegészítették a jogászok eszköztárára, és soha nem tartottak igényt az alternatív, új jogtudomány státuszára.^[92] Maffei arra a következtetésre jut, hogy bár a humanista jogtudomány és a skolasztikus jogtudomány ugyan két önálló, különböző kulturális és politikai alapokból kinövő irányzat, de ez a két irányzat egymással összeszűrhető volt.^[93] Már maga a szövegkritika is ugyanúgy hozzátartozott például a középkori jogászok eszköztárához, mint a humanistákéhoz. A humanisták ókortörténeti, filológiai-antikvárius irányultsága, amelynek célja – mint láttuk – a minél jobb szövegkiadások lehetővé tétele volt, bár túlterjedt a *Corpus Iuris Civilis* szövegének megtisztításán, és szélesebb forrásalapot kívánt biztosítani a jogtudomány számára, de mégsem tudta megtörni a *Corpus Iuris* tekintélyét.

[43] Emellett sok dogmatikai ellentmondás, amelyek értelmezése a humanistáknak fejtörést okozott, már a középkorban is jelentkezett, és ezek szorosan értelmezve tulajdonképpen nem voltak filológiai módszerrel feloldhatók. És bár a humanisták lépten-nyomon a glosszátorok szemére vetették rossz latinságukat és ókortörténeti járatlanságukat, mégis nagyon gyakran elfogadták az elődök szakmai-dogmatikai állásfoglalásait, amelyek saját koruk korábbi kihívásaira többé-kevésbé adekvát választ adtak.^[94]

[44] Egyértelmű persze, hogy az új megközelítéssel a jogértelmezés eszköztára jelentősen bővült, hiszen elfogadottá vált a szöveghelyek történeti eredetének feltárása és történeti kontextusának rekonstrukciója (*palingenesia*), annak vizsgálata, hogyan kerülhettek be az adott szövegek a *Corpus Iuris*-ba (*interpolatio*-kritika), valamint sor kerülhetett általános alapelvek kidolgozására, adott esetben egy többé-kevésbé védhető rendszer felállítására és esetleg az eredmények betagolására ezen rendszerbe.^[95]

[45] Az új érvelési tanok és rendszerezési kísérletek, amelyek jelentős mértékben eltértek a korabeli jogtudomány hagyományos paradigmáitól, lépésről lépésre egy új jogdogmatika kialakulásához is vezettek. Elhagyva a középkori-skolasztikus toposz-katalógusokat a jogászok megkísérelték – azon érvelési-struktúrákhoz közelítve, amelyeket Cicero és Quintilianus írásaiban voltak fellelhetők – egy modern módszertani és érvelési tanrendszer felépítését, új jogi struktúrákkal egyetemben. Ennek során a jogtudomány jogon kívüli hatások felé is nyitottá vált.^[96]

[46] A rendszerezési kísérletekkel szorosan összefüggött az a tendencia, melynek következtében az oktatás és a tudományos kutatás is elszakadt attól a tradíciótól, amely szerint a vizsgálódások az egyes szöveghelyek külön-külön értelmezésére irányultak. A humanisták indították el azt a folyamatot, mely a racionalizmus szellemiségével párosulva nemzedékekkel később a jogi tanok középpontjába bizonyos jogi alapelveket állított.

[47] Az ókori jogforrások újszerű feldolgozása és a szövegek rendszerezésére való törekvések hatására új irodalmi formák alakultak ki, amelyek a középkorban nem voltak ismertek. A mai szakértők általában hét különböző, de egymást kiegészítő műfajt sorakoztatnak fel egymás mellé:

1. a szövegkiadások;
2. az *adnotationes et observationes*, vagyis szövegkritikai megfigyelések;
3. az ókortudományi és dogmatikus monográfiák;
4. a kézikönyvek, lexikográfiai gyűjtemények, különösen a *de verborum significatione* kapcsán;
5. a szisztematikusan rendezett munkák, amelyeket általában *ordo iuris* elnevezéssel illettek;
6. az új típusú kommentárok;
7. az oktatás-módszertani munkák (*ratio studendi*) és az érvelési technikákkal foglalkozó, a *logica-topica* műfajba sorolható művek.^[97]

[48] Összességében a jogi módszertan humanisták általi továbbfejlesztését tulajdonképpen a jogtudomány (második) tudományosabbá válása (*Verwissenschaftlichung*) jelenségeként értékelhetjük. Abban viszont megoszlanak a vélemények, hogy ez mennyiben jelentette a római jog historizálódását, illetve mennyire maradt meg a római jog gyakorlati jelentősége.^[98] Az utóbbi években az az álláspont látszik uralkodóvá válni, amely szerint a humanizmus nem idézett elő a jogtudományban paradigmaváltást.^[99]

[49] Amennyiben bizonyos geográfiai megkülönböztetést lényegesnek tartunk, – vállalva az általánosításokra jellemző veszélyeket – kijelenthető, hogy az itáliai jogászok többségükben a hagyományos módszerhez ragaszkodtak és elutasították a humanista újításokat.^[100]

[50] Már csak a *mos gallicus* elnevezésből következően is a humanizmus korábban ismertetett céljai megvalósítása érdekében a francia jogászok tettek a legtöbbet. Közöttük is voltak jogtudósok, akik csak egyes területeken törekedtek bizonyos célok megvalósítására, és voltak közöttük olyanok, akik nevéhez egy komplexebb munkásság köthető. Az viszont bizonyos, hogy XVI. században a legjelentősebb eredmények a sokszor egymás munkáira építő, más esetekben egymás megközelítési módjait kritizáló és meghaladó francia jogászok nevéhez köthetők a jogtudomány megreformálása terén. Sajátos paradoxonnak tekinthető, hogy a francia humanista jogászoknak a római jog forrásainak mind teljesebb megismerésére irányuló tudományos törekvései saját jogterületükön bizonyos értelemben megkésettnek tekinthetők. Hiszen éppen a humanisták talán legfényesebb nemzedékének (Cujacius, Donellus, Gothofredus) korában, a XVI. század második felétől a római jog elveszítette vezető jogforrási szerepét Franciaországban. Ennek oka egyrészt a fentebb már említett azon folyamat volt, amely a „nemzeti” jogot helyezte előtérbe, másrészt pedig az a tény, hogy a gyakorló jogászok egyre inkább a tudomány felé nőttek, s nem vettek igazán tudomást annak korszakos eredményeiről.

[51] A XVI. század német jogászprofesszorai között szintén számosan voltak, akik magukévá tették francia kollégáik gondolatait, különösen az után, hogy sok francia hugenotta jogász a Birodalomban, illetve Svájcban keresett menedéket a XVI. század utolsó két évtizedében. A német jogászok között csaknem egységes álláspont alakult ki abban a tekintetben, hogy a jogtudomány célja továbbra sem lehet más, mint az ókori, tekintélyükben megkérdőjelezhetetlen szövegek tartalmának feltárása és az ítélkezésben való mind szélesebb alkalmazásának elősegítése. A történeti szemléletmód és a szövegkritikai módszerek a XVI. századi német jogéletben sok vitát eredményeztek és jónéhány értelmezési nehézséget okoztak. A római jog történeti értelmezésére igazából ekkor még nem volt szükség, hiszen a kor feladata inkább az volt, hogy a recipiált *ius commune* joganyag a joggyakorlat számára alkalmazhatóvá váljon. Sok korabeli német jogász abból

indult ki, hogy az igazgatás és az igazságszolgáltatás éppen felpörgő – a *ius commune* gyakorlati recepciójával összefüggő – tudományosabbá válásának folyamatára csak káros lehet minden olyan jellegű újítás, ami megingathatja a gyakorlati jogélet alapjául szolgáló forrásrendszert.^[101] Annak ellenére, hogy számos humanista irányultságú német jogász igen jelentősen gazdagította kora jogtudományát – elfogadva az általános véleményt – azt kell megállapítanunk, hogy a német jogtudomány összességében továbbra is a *mos italicus* hagyományait vitte tovább.

3.2. A humanisták és a joggyakorlat

[52] Az európai jogtörténetészek között sokáig uralkodónak volt tekinthető az az álláspont, hogy a humanista jogászok munkái nem voltak hatással a joggyakorlatra.^[102] Ezen vélemények szerint a humanista jogászok ugyan törekedtek arra, hogy a jogtudományt „elegánsabbá”, vagyis egyszerűbbé és könnyebben érthetővé tegyék, de nem tárgyaltak gyakorlati és társadalmi kérdéseket, és ezért a humanizmus hatása csak az egyetemeken jelentkezhetett, „humanista joggyakorlat” tulajdonképpen sohasem létezett.^[103] Újabban azonban egyre nagyobb hangsúlyt kapnak azok a vélemények, amelyek szerint a humanista jogtudomány és a joggyakorlat viszonyát nem lehet leegyszerűsített állásfoglalásokkal meghatározni, és sokak meglátása szerint Koschaker véleménye, amely szerint a humanista jogtudomány hatása a jogéletre tulajdonképpen a „nullával volt egyenlő”,^[104] bizonyosan téves és átgondolandó.

[53] Az újabb szerzők, akik a XVI. századi reformgondolatok és a mindennapi jogélet kapcsolatát nem az ellentétek viszonylatában ragadják meg, több irányból hozzák érveiket. Megfontolandó először is az az állítás, hogy a humanistáknak ugyanazok voltak a törekvései, ugyanazt akarták mind jobban megismerni, mint a középkori jogászok: a *Corpus Iuris* szövegét, mégpedig azért, hogy könnyebben és egyértelműbben lehessen alkalmazni szabályait, és ezáltal a lehető legjobb jog érvényesülhessen a mindennapok jogi problémáinak megoldása során. A források jobb ismerete (*cognitio*) jobb alkalmazáshoz (*applicatio*) vezet.^[105] A *Corpus Iuris* szövege a humanista szövegkritika nyomán mélyreható változásokon ment át (a római jog így valóban másként nézett ki a XVI. század végén, mint egy *saeculummal* korábban), és ez elkerülhetetlenül kihatott a *Corpus Iuris* alapuló joggyakorlatra is. Nem lehet a humanisták szemére vetni, hogy nem tudták felszámolni azt a jogbizonytalanságot, ami a *Corpus Iuris* szöveg-hagyományának hiányosságaiából eredt.

[54] A humanista jelszó, *veterem nitorem restituere*,^[106] nem a klasszikus kori római jogi szöveg helyreállításának öncélját jelentette (hiszen a legtöbb humanista nem a klasszikus szövegek, hanem a iustinianusi szövegek minél hívebb tolmácsolására törekedett), hanem azt a vágyat, hogy a jobb szöveg révén saját jelenkoruk számára teremtsenek egy jobb jogot. Ma már hihetetlen, de a kor humanistái még a XII táblás törvény rekonstruálásától is ezen remény megvalósulását várták.

[55] A humanista felfogás gyakorlatot figyelembe vevő, és nem életidegen jellege mellett argumentumként jelenik meg az is, hogy a humanisták a forrásjavító igyekezetük ellenére többnyire elfogadták a korábbi nemzedékek képviselőinek jogász-szakmai teljesítményét. A humanisták számára is végső soron a *ratio iuris* számított, adott esetben szemben a filológiai eredménnyel.^[107] Ez nem jelenti azonban azt, hogy a humanizmus által megérintett jogászok minden további nélkül osztották volna a korábbi jogászok tekintélytisztelőtét is. Az ókori források újraértékelését célul kitűző humanisták nem fogadták el, nem fogadhatták el minden további nélkül a *communis opinio* elméletét. Míg a középkor tudósai elsősorban az erkölcsi értékek érvényesülése és a bűnök elhárítása érdekében értelmezték a szöveget, a humanisták humanista ideálokat követtek: az önmegvalósítás és a cselekvési szabadság biztosítását és megvalósulását látták a jogszabályokban.^[108] Az egyes humanistának tekinthető professzorok szakvéleményadó tevékenysége, az elméleti megfontolások korabeli helyi jogszabályokba való beépülése olyan csatornák voltak, amelyeken keresztül a reformmódszerek által nyert új megközelítések is a joggyakorlat részévé válhattak.^[109]

[56] Az elmúlt évtizedekben többek előtt Maffei és Troje hatásos bizonyítékokkal támasztották alá

azon véleményüket, hogy a jogi humanizmusban is szoros volt az elmélet és a gyakorlat kapcsolata. Álláspontjuk szerint az elmélet megtermékenyítően hatott a joggyakorlatra, és az már a XVI. század közepén egy új jogásztípus megjelenéséhez vezetett, akinek szemében a kutatás és a mérlegelés, a tanítás és a döntés egyenrangú szellemi tevékenységnek bizonyulhatott.^[110] Ez – a személyes sorsoktól függően – ahhoz az ambivalenciához is vezethetett, hogy egyes humanisták, bár az elegáns jogtudományt hirdették, de a gyakorlati életben *bartolisták* maradtak. Ez a többek által megfogalmazott kijelentés semmi esetre sem teljesen hamis, mindazonáltal félrevezető is, hiszen a kérdéses jogászokban egyáltalán nem tudatosodott ez az ellentmondás.^[111]

[57] A jogi humanizmus gyakorlatközeliségének szükségszerűen az egyetemi jogoktatás vált a próbakövévé. Hiszen a korabeli egyetemi jogoktatásnak két követelménynek kellett volna ideális esetben megfelelnie: a humanizmusnak elkötelezett professzoroknak egyrészt olyan jogászokat kellett volna képezniük, akik a joggyakorlatban megállták a helyüket és idomultak a gyakorlati elvárásokhoz, másrészt pedig a jogoktatás megújítására és az új tudományos gondolkodásra vonatkozó legitim törekvéseknek is érvényt kellett szerezniük a képzés során. Éppen ezért a humanizmus gyakorlati hasznát tagadókkal szemben felvethető, hogy a bourgesi és egyes német tartományi egyetemeken oktató professzorok, akik a humanista oktatási módszereket alkalmazták, nem maradhattak mindenféle hatás nélkül hallgatóikra. Valószínűbb, hogy – hasonlóan a humanizmus előtti tanokhoz – az újabb módszerek és tanok igenis hatottak és együtt a megtanult római joggal, befogadást nyertek az utóbb a gyakorlatban elhelyezkedőknél.^[112]

[58] Fentiek értelmében Koschaker téziseit a legújabb kutatások relativizálták és egyértelművé tették, hogy a humanisták dogmatikai és didaktikai eredményeik, valamint a joganyag korábbiánál hangsúlyosabb racionális megközelítése révén jelentős mértékben elősegítették a joggyakorlat bizonyos korlátozott mértékű megjavítását.^[113] A humanista jogművelés reformtörekvései és új interpretációs módszerei a XVI. század végétől elősegítették a római jog európai térhódítását és új fejlődési szakaszhoz, az *usus modernus pandectarum*hoz vezettek át az európai jogfejlődésben. Ez már – igaz később ráaggatott – nevében is a joggyakorlat szolgálatát hordozza.

3.3. Eredmények a jogoktatás terén

[59] A modern elemzők szerint a jogi humanizmus talán legfontosabb közvetlen hatása a jogi oktatás terén jelentkezett, sokan a *mos italicus* és a *mos gallicus* közötti módszertani vitát a különböző jogoktatási *methodusok* körüli ellentétekre szűkítik le. Vannak azonban szerzők, akik az oktatás megújulásának kisebb jelentőséget tulajdonítanak. Troje szerint például a *mos docendivel* kapcsolatos nézetkülönbségek és ellentétek másodlagosnak tekintendők.^[114]

[60] A humanizmus jogoktatásra gyakorolt hatását pozitívabban értékelve ki kell emelni azt, hogy a XVI. század egyes francia és birodalmi egyetemeinek a humanista reformprogram alapján is az volt az elsődleges céljuk, hogy lehetőleg jó jogászokat képezzenek ki, akik elsősorban jogi tudásukkal állhatják meg a helyüket.^[115] A különböző – tudatos vagy esetleges – tanári meghívásoknak eleget tevő, humanista elveket zászlójukra tűző professzorok saját felfogásuk szerint természetesen különböző tényezőkre helyezték a hangsúlyt oktatási tevékenységük során. Egyeseknél a szövegkritika és az ókori irodalom segítségül hívása, másoknál az előadandó ismeretek helyes rendszerbe öntése került előtérbe és a középkorból megörökölt didaktikai hagyományok is különböző mértékben szorultak háttérbe a katedrán kifejtett tevékenységük során. A forrásokban fellelhető ellentmondások, az egyes dogmatikai megoldásokkal kapcsolatos *communis opinio* ismertetése szintén eltérő módokon jelentkezett egyes professzoroknál, illetve jogi karoknál. Sokszor előfordult, hogy egyes karokon a tradicionális módszerek mellett egyes tanárok humanista megközelítéssel tárgyalták a *ius civile* egyes területeit.

[61] Egy viszonylagos esetlegesség figyelhető meg korabeli jogi karok hozzáállásában is, hiszen az egyes karok csak ritkán „intézményesítették” a humanista oktatási elveket.^[116] Például a humanista irányzat „mintaegyetemének” tekintett Bourges még fénykorában sem volt humanista jogi karnak

tekinthető, csak olyan intézménynek, ahol több vezető humanista tanított.^[117] A *mos gallicus* mint oktatási módszer még Franciaországban is elsősorban egyes elkötelezett professzorok és tanítványaik személyén keresztül terjedt el, nem pedig úgy, hogy egyes jogi karok *statutumaiban* írták volna elő az új oktatási rendszert.^[118] Tulajdonképpen nem indokolatlan az a megállapítás, hogy a *mos gallicus* befolyása külföldön nagyobb volt, mint magában Franciaországban.^[119] Összességében megállapítható, hogy a francia humanizmus fényének halványultával a korábban érintett francia jogi karokon is egy revidált *bartolista* oktatási módszer szilárdult meg.^[120]

[62] Ugyanakkor a *mos italicus* és *gallicus* közötti ellentétek Németországban elsősorban a jogi karok *statutumaiban* csapódtak le, bár a német jogi karok többsége a *mos italicus* oktatási módszerének megtartásához ragaszkodott, és így a humanista törekvések inkább a *mos italicus* mellé, mint annak helyébe léptek.^[121] Megállapítható tehát, hogy a német egyetemeken a humanista törekvések – a jónéhány reformok iránt nyitott, és elméleti munkáikban a *mos gallicus iure docendi* mellett lándzsát törő professzor igyekezete ellenére – nem tudta kiszorítani a *mos italicus* és nem tudta elérni a jogoktatást alapvető átalakítását.^[122] Ezen tény legfőbb oka abban keresendő, hogy a Birodalomban folyamatban lévő gyakorlati recepció önmagában alkalmas volt arra, hogy az igazgatásnak és az igazságszolgáltatásnak új és hatékony struktúrát biztosítson. A német tartományokban és városokban a humanista törekvések nem igazán tudták segíteni a recepció folyamatokat és nem tudtak megfelelni az ezen folyamat által támasztott követelményeknek.^[123]

[63] Ebben a vonatkozásában *argumentum a contrarioként* utalhatunk arra a tényre, hogy – ahol ez a „recepció nyomás” nem jelentkezett, így a kálvinista irányzatot követő svájci (Genf) és németalföldi egyetemek (Leiden és a többi kisebb akadémiák) jogi tanrendjeiben – a humanista oktatási módszerek egyértelműen előtérbe kerülhettek.

4. A holland „elegáns jogtudomány”

[64] A XVI. század végétől számíthatjuk azt az időszakot, amikor a francia jogász humanista iskola Észak-Németalföldre menekülő hugenotta képviselői először kezdték közvetíteni a római jognak saját szellemiségükkel átítatott tudományát a tevékenységüket megkezdő ottani egyetemek felé.^[124] A XVI. század humanista jogtudományának két – igazából csak az utókor által megragadott, és csak nehezen elkülöníthető – ága, a filológiai-antikvárius irányultság és a dogmatikai-rendszertani törekvéseket megvalósító irányzat is utat talált magának az északi kálvinista egyetemekre. A kibontakozó és a francia minta pozitív vívmányait kihasználni tudó új hollandiai jogtudomány^[125] központjává szinte magától értetődően a leideni *universitas* vált.

[65] A XVII. század első felében kibontakozó „holland elegáns iskola” képviselői tehát a romanista tudományok francia hagyományait követték: szövegkritikai törekvések, az ókori történelem, nyelvek és államelmélet iránti érdeklődés jellemezte őket. Fő céljuk a *Corpus Iuris Civilis* mind teljesebb megismerése volt az antik irodalom segítségével.^[126] Az észak-németalföldi humanista beállítottságú jogászokat a francia humanisták „epigonjainak” tekinthetjük, hiszen kutatásaikkal az ő nyomukban jártak. Vizsgálataik – Reinhard Zimmermann szerint – mégis abban a tekintetben önálló jelentőséget nyertek, hogy általuk élesen elválhatott egymástól az ókori és a korabeli szokásokról és jogról alkotott kép. A különbségek tudatosítása hozzájárult a korabeli állapotoknak a római jog segítségével történő megragadásához és harmonizálásához. A történelmi perspektívák helyes feltárása révén a korabeli jogi problémák racionális megközelítéséhez alkalmazhatóvá vált a római jog által nyújtott, az észszerű és szakszerű jogi megoldásokat elősegítő „kincsestár”. A kor „elegáns” holland jogászai szerint csak a történeti-antikvárius kutatások mutathatták meg, melyek azok az ősi szabályok, amelyek a korabeli „modern” jogélet (*mores hodierni*) követelményeinek nem felelhetnek meg.^[127] Az irányzat képviselői jelentős szerepet kaptak, mintegy fölényben voltak Észak-Németalföld öt jogi karán. A „stílus” virágkorát 1670 és 1750 közé tehetjük.^[128]

**AZ ÖRÖKLÉSI JOG FEJLŐDÉSÉNEK
NÉHÁNY FŐBB KÉRDÉSE A KÖZÉPKORI
ÉS AZ ÚJKORI JOGTÖRTÉNETBEN,
MODERN ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGI KITEKINTÉSEL**

5. JEGYZETEK

[1] August BUCK: „Die »studia humanitatis« und ihre Methode” in August BUCK: *Die humanistische Tradition in der Romania*, Bad Homburg, Gehlen, 1968, 133–150; Georg WEISE: „Der Humanismus und das Prinzip der klassischen Geistesgestaltung” in August BUCK (szerk.): *Zu Begriff und Problem der Renaissance*, (Wege der Forschung, 204), Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969 280–325; Ulrich MUHLACK: „Humanismus” in Albrecht CORDES – Hans-Peter HAFERKAMP – Heiner LÜCK – Dieter WERKMÜLLER (szerk.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte 2*, Berlin, Erich Schmidt, 2012, 1161–1163; JAKAB Éva: *Humanizmus és jogtudomány: Brissonius szerződési formulái I.*, Szeged, Pólay Alapítvány, 2013, 20.

[2] JAKAB (1. j.) 20–21.

[3] A korai, nem feltétlenül jogászként tevékenykedő humanisták (Petrarca, Valla, Forteguerrri, Albert) tradicionális jogtudománnyal és jogászkodással szembeni kritikájára magyarul Gilli nyomán vö. POKOL Béla: *Középkori és újkori jogtudomány: Az európai jogi gondolkodás fejlődése*, Budapest–Pécs, Dialóg Campus, 2008, 118–120; Patrick GILLI: *La noblesse de droit: Débats et controverses sur la culture juridique et la role des juristes dans l'Italie médiévale (XII–XV. siècles)*, Paris, Honoré Champion, 2003.

[4] A legfontosabb humanista jogtudományra vonatkozó igen gazdag irodalmat áttekinti Hans Erich TROJE: „Die Literatur des gemeinen Rechts unter dem Einfluß des Humanismus” in Helmut COING (szerk.): *Handbuch der Quellen und Literatur neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des gemeinen Rechts. II/1. Wissenschaft*, München, Beck, 1977, 615–796; Hans Erich TROJE: „Die europäische Rechtsliteratur unter dem Einfluß des Humanismus” *Ius Commune* 1970, 33–63; Hans Erich TROJE: „Arbeitshypothesen zum Thema »humanistische Jurisprudenz«” *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1970, 519–563; Hans Erich TROJE: „Humanistische Kommentierungen klassischer Juristenschriften” *Ius Commune* 1972, 51–72; Hans Erich TROJE: „Zur humanistischen Jurisprudenz: 1) *Mos gallicus*; 2) *Usura*” in *Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag am 19. September 1971*, 2, (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 36), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1972, 110–139; Hans Erich TROJE: *Graeca leguntur: Die Aneignung des byzantinischen Rechts und die Entstehung eines Corpus iuris civilis in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts*, (Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 18) Köln–Wien, Böhlau, 1971; Hans Erich TROJE: „Renaissance Jurisprudence” in P. TUYNMAN – G. C. KUIPER – E. KESSLER (szerk.): *Acta Conventus neo-Latini Amstelodamensis*, München, W. Fink, 1979, 1008–1019. Kiemelendő még Guido ASTUTI: „L’humanisme chrétien dans la renaissance du droit” in Henri BÉDARIDA (szerk.): *Pensée humaniste et tradition chrétienne aux XVème et XVIème siècles*, Paris, CNRS, 1951, 121–138; Domenico MAFFEI: *Gli inizi dell’umanesimo giuridico*, Milano, Giuffrè, 1956; Guido KISCH: *Humanismus und Jurisprudenz*, Basel, Helbing & Linchtenhahn, 1955; Guido KISCH: *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit: Studien zum humanistischen Rechtsdenken*, Basel, Helbing & Linchtenhahn, 1960; Guido KISCH: *Gestalten und Probleme aus Humanismus und Jurisprudenz. Neue Studien und Texte*, Berlin, De Gruyter, 1969; Vincenzo PIANO MORTARI: *Diritto romano e diritto nazionale in Francia nel secolo XVI*, Milano, Giuffrè, 1962. A legújabb kézikönyv- és lexikon-irodalomra vö. Aldo MAZZACANE: „Humanism” in Stanley N. Katz (szerk.): *The Oxford International Encyclopedia of Legal History 3.*, Oxford University Press, 2009, 188–193; Klaus LUIG: „mos gallicus, mos italicus” in Adalbert ERLER – Ekkehard KAUFMANN (szerk.):

Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte 3., Berlin, Erich Schmidt, 1984, 691–698; Susanne LEPSIUS: „Mos gallicus, mos italicus” in Albrecht CORDES – Hans-Peter HAFFERKAMP – Heiner LÜCK – Dieter WERKMÜLLER (szerk.): *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte 3.*, Berlin, Erich Schmidt, 2016, 1641–1647; Heikki PIHLAJAMÄKI: „Tracing Legal History In Continental Civil Law” in Markus D. DUBBER – Christopher TOMLINS (szerk.): *The Oxford Handbook of Legal History*, Oxford University Press, 2018, 719–723. Magyarul ad rövid, gondolatgazdag összefoglalást FÖLDI András: „Homérosz és Ulpianus. Néhány adalék az európai tudományosság paradigmaváltásainak történetéhez” in SOMSSICH Réka (szerk.): *Ratio et mensura. Studia M. Király dedicata*, Budapest, ELTE Eötvös, 2021, 90–92. A jogi humanizmusról magyarul olvasható továbbá Peter STEIN: *A római jog Európa történetében*, Budapest, Osiris, 2005, 98–109.

[5] A humanisták szövegkritikai törekvései és a vallási reformmozgalmak közötti összefüggésre vö. Franz WIEACKER: „Humanismus und Rezeption: Eine Studie zu Johannes Apels Dialogus oder Isagoge pro dialogum in IV libros Institutionum” in Franz WIEACKER: *Gründer und Bewahrer*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1959, 62; Heinz HÜBNER: „Jurisprudenz als Wissenschaft im Zeitalter des Humanismus” in Gotthard PAULUS – Uwe DIEDERICHSEN – Claus-Wilhelm CANARIS (szerk.): *Festschrift für Karl Larenz zum 70. Geburtstag*, München, Beck, 1973.

[6] A helvét irányzat Kálvin utáni vezetője, Beza igen nagyra tartotta Budaeus és Alciatus tevékenységét és maga elismerte a jogi humanizmus eredményeit, kikelve a skolasztikus jogászok megközelítési módja ellen, amit gúnyosan βαρτολοβαλδιζειν megjelöléssel illetett. Vö. Fernand AUBERT – Henry MEYLAN – Alain DOFOUR: *Correspondance de Théodore de Bèze 1.*, Genève, DROZ, 1960, 16; Christoph STROHM: *Calvinismus und Recht. Weltanschaulich-konfessionelle Aspekte im Werk reformierter Juristen in der Frühen Neuzeit*, Tübingen. Mohr Siebeck, 2008, 35; Christoph STROHM: „Juristische Schulung und Bibelauslegung bei reformierten Theologen des 16. Jahrhunderts” in Sven GROSSE (szerk.): *Bibel-Hermeneutik in der Reformationszeit*, (Historia Hermeneutica. Series Studia), Berlin, De Gruyter, 2015 341.

[7] Klaus LUIG: „Rechtswissenschaft” in Friedrich JAEGER (szerk.): *Enzyklopädie der Neuzeit. Physiologia – Religiöse Epos. 10.*, Stuttgart–Weimar, Metzler, 2009, 756.

[8] LUIG (7. j.) 756. Ezen törekvés aztán Dionysius Gothofredus 1583-as *Corpus Iuris Civilis* kiadásában érte el tetőpontját. Gothofredus szövegkiadói tevékenységének áttekintését lásd alább.

[9] Paul KOSCHAKER: *Europa und das römische Recht*, München, Beck, 1966, 106, 111; Franz WIEACKER: *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit: Unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Entwicklung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1962.

[10] LUIG (7. j.) 756.

[11] A módszertani vitához Vincenzo Piano MORTARI: „Considerazioni sugli scritti programmatici dei giuristi del secolo XVI” *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1955, 276–302; Jean-Louis THIREAU: „L’enseignement du droit et ses Méthodes au XVIe siècle Continuité ou rupture?” *Annales d’histoire des facultés de droit et de la science juridique* 1985, 27–36.

[12] Az egyszerre a középkori itáliai egyetemeken divó jogoktatási *metodus* és a középkori jogtudósok jogértelmezési stílusát és az azokhoz tartozó didaktikai és exegetikus irodalmat is jelölő szófordulat először Matthaeus Gribaldus Mopha, itáliai professzor 1541-ben megjelent munkájában (*De methodo ac ratione studendi*) jelent meg. Vö. TROJE: Zur humanistischen (4. j.) 116.

[13] A jogtudomány megújítása érdekében a humanizmus és reneszánsz szellemiségétől vezetve fellépő jogászok által vágyott új tudományos módszer elnevezésére használt fogalom (először mint *Gallica ratio studendi*) szintén a XVI. század közepén került használatba. TROJE: Zur humanistischen (4. j.) 117.

[14] LUIG (4. j.) 693–694.

[15] Domenico MAFFEI, „Les débuts de l’activité de Budé, Alciat et Zase” in Pierre MESNARD (szerk.): 16. oldal

Pédagogues et juristes: Congrès du Centre d'Études, Supérieures de la Renaissance de Tours: Été 1960
Paris, Vrin, 1963, 23–29; MAFFEI (4. j.) 127.

[16] Paul Emil VIARD: *André Alciat, 1492–1550*, Paris, Sirey, 1926; Roberto ABBONDANZA: „La vie et les oeuvres d'André Alciat” in MESNARD (15. j.) 93–106; MAFFEI (4. j.) 132–136; TROJE: Die Literatur (4. j.) 632–633. Alciatus filológiai munkamódszeréről legújabbán vö. Douglas J. OSLER: „Humanist philology and the Text of Justinian's Digest” in Paul J. DU PLESSIS – John W. CAIRNS (szerk.): *Reassessing Legal Humanism and its Claims*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2016, 42–49; Michael MONHEIT: „Guillaume Budé, Andrea Alciato, Pierre de l'Estoile: Renaissance Interpreters of Roman Law” *Journal of the History of Ideas* 1997, 21–40.

[17] Josef BOHATEC: *Budé und Calvin: Studien zur Gedankenwelt des französischen Frühhumanismus*, Graz, Böhlau, 1950; Donald R. KELLEY: „Guillaume Budé and the First Historical School of Law” *American Historical Review* 1967, 807–834; Douglas OSLER: „Budaëus and Roman Law” *Ius Commune* 1985, 195–212; MAFFEI (4. j.) 129–132; TROJE: Die Literatur (4. j.) 633.

[18] Guido KISCH: „Ulrich Zasius und Basel” in Guido KISCH: *Studien zur humanistischen Jurisprudenz*, Berlin–New York, De Gruyter, 1972, 235–242; Hans THIEME: „L'ouvre juridique de Zasius” in MESNARD (15. j.) 39–47; Hans THIEME: „Accursius (†1263) und Zasius (1461–1535)” in Hans THIEME: *Ideengeschichte und Rechtsgeschichte*, Köln–Wien, Böhlau, 1986, 561–567; MAFFEI (4. j.) 136–138; TROJE: Die Literatur (4. j.) 633–634;

[19] Peter STEIN: „Legal Humanism and Legal Science” *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 1986, 299–301.

[20] Teljes munkásságát áttekinti újabban Xavier PRÉVOST: *Jacques Cujas (1522–1590). Jurisconsulte humaniste*, (Travaux d'Humanisme et Renaissance, DXLI), Genève, Droz, 2015; Xavier PRÉVOST: „Jacques Cujas” in Olivier DESCAMPS – Rafael DOMINGO (szerk.): *Great Christian Jurists in French History*, Cambridge, Cambridge University Press, 2019, 134–148.

[21] Christian HATTENHAUER: „Hugues Doneau” in DESCAMPS–DOMINGO (20. j.) 173–190.

[22] Donald R. KELLEY: *François Hotman: A Revolutionary's Ordeal*, Princeton, Princeton University Press, 1973. Újabban: Matthias SCHMOECKEL: „François Hotman” in DESCAMPS–DOMINGO (20. j.) 149–172.

[23] STEIN (19. j.) 301–304.

[24] Louis-Hector CHAUDRU DE RAYNAL: *De l'enseignement du droit dans l'ancienne université de Bourges*, Bourges, Jollet-Souchois, 1839; René PILLORGET: „L'université de Bourges au XVIème siècle” *Ethnopsychologie* 1977/April–September, 117–133; Dominique DEVAUX: *Recherches sur les maîtres et étudiants en Droit à Bourges aux XVIème et XVIIème siècles*, Diss. Ecole nationale des Chartres, Paris, 1987; Dominique DEVAUX: „La faculté de droit de Bourges aux XVIe et XVIIe siècle” *Cahiers d'Archéologie et d'Histoire du Berry* 1990, 17–22.

[25] LUIG (7. j.) 758; Tilman REPGEN: „Ius commune” in Hans Peter HAFERKAMP – Tilman. REPGEN, *Usus modernus pandectarum: Römisches Recht, Deutsches Recht und Naturrecht in der Frühen Neuzeit*, Festschrift Klaus Luig, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2007, 163–164.

[26] WIEACKER (9. j.) 222; Govaert C. J. J. VAN DEN BERGH: *Die holländische elegante Schule: Ein Beitrag zur Geschichte von Humanismus und Rechtswissenschaft in den Niederlanden 1500–1800*, (Ius Commune Sonderhefte 148), Frankfurt am Main, Klostermann, 2002, 53–70, 81–91. A holland elegáns jogtudomány néhány vonatkozásáról egy későbbi fejezet szól részletesebben. Vinnius humanisták közé sorolhatóságát vitatja Ankum. Vö. Hans ANKUM: „Hollandia és a római jog” in FÖLDI András – SÁNDOR István – SIKLÓSI Iván (szerk.): *Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam. Studia in honorem Gábor Hamza*, Budapest, ELTE Eötvös, 2015, 26.

[27] Franz WIEACKER: *Römische Rechtsgeschichte, Abschnitt 1.: Eileitung, Quellenkunde, Frühzeit und*

[28] A *Digesta* került az érdeklődés középpontjába, hiszen ebben a könyvben volt összefoglalva a klasszikus kor jogászainak tanítása és eseti *responsumai*. Budaeus, aki a klasszikus, cicerói latin elsőbbségét hirdette, s ezen az alapon már a XVI. század elején a *Digestát* is kritizálta, számos követőre talált. Louis DELAURELLE: *Guillaume Budé: Les origines, les débuts, les idées maîtresses*, Paris, Honoré Champion, 1907; KELLEY (19. j.); Vincenzo Piano MORTARI: „»Studia humanitatis« e »Scientia iuris« in Guglielmo Budeo” *Studia Gratiana* 1967, 437–458.

[29] Osler megfogalmazása szerint a jogi humanizmus „a római jog filológiai és történeti módszerekkel történő vizsgálatát jelenti, az ókor történeti tanulmányozásának részeként, és szembeállítható a pragmatikus, történetietlen a római jognak a korabeli Európa viszonyaira való alkalmazásával”. Idézi PIHLAJAMÄKI (4. j.) 720. (Az eredeti Osler szöveg már nem lelhető fel az interneten.) Hasonló megállapítást tesz Manlio BELLOMO: *Europäische Rechtseinheit. Grundlagen und System des ius Commune*, München, Beck, 2005, 214–215.

[30] LUIG (14. j.) 694. A glosszátorok és kommentátorok tevékenységére vonatkozó humanista bírálatokat szokták összefoglalóan *anti-bartolismusnak* is nevezik. Annak ellenére így volt ez, hogy több jelentős humanista (például Budaeus) elismerte Accursius értelmezési módszerének hasznosságát és glosszáinak tudományos értékét. Az ezzel kapcsolatos kritika sokkal inkább arra vonatkozott, hogy a glosszátorok nem rendelkeztek megfelelő latintudással, még kevésbé voltak járatosak a görög nyelvben és túl keveset tudtak az ókori történelemről, az ókori életről és filozófiáról, ahhoz hogy a iustinianusi szövegeket megfelelően értelmezni tudják. Isabelle DEFLERS: „Der juristische Humanismus an der Rechtsschule von Bourges im 16. Jahrhundert” in Andreas BAUER – Karl H. L. WELKER (szerk.): *Europa und seine Regionen. 2000 Jahre Rechtsgeschichte*, Köln, Böhlau, 2007, 230.

[31] Troje ebben látja a humanista szövegkritika elsődleges törekvéseit. TROJE: *Graeca leguntur* (4. j.) 4, 106; DEFLERS (30. j.) 225. Ezen munka mérföldköveiként Alcinius 1515-ös *Annotationes*-ét, Cuiacius *Libri observationum*-át és a kommentárok nélküli *Littera Gothofrediana* 1583-as kiadását lehet megemlíteni.

[32] DEFLERS (30. j.) 229.

[33] Erről a törekvésről részletesen TROJE: *Graeca leguntur* (4. j.); Vö. még többek között JAKAB (1. j.) 20.

[34] JAKAB (1. j.) 25.

[35] Donald R. KELLEY: „Civil Science in the Renaissance: Jurisprudence Italian Style” *The Historical Journal* 1979/4, 787. Különösen kiemelkedik ebből a szempontból Hotmannus *Franco-Gallia* című munkája, amely a franciák saját jogának történetét vezette le a gall időktől kezdődően. A gall történelem és annak forrásai előtérbe állításának egyértelmű célja volt a francia jogélet római jogtól való emancipációjának hangsúlyozása és a *Lex Salica* és a *Leges Visigothorum* előtérbe állítása révén az egyetemes jogi gyűjtemények tekintélyének gyengítése. Mathias SCHMOECKEL: *Das Recht der Reformation: Die epistemologische Revolution der Wissenschaft und die Spaltung der Rechtsordnung in der Frühen Neuzeit*, Tübingen, 2014, 90; Ralph E. GIESEY: *When and Why Did Hotman Write Francogallia?*, Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance.Travaux et documents, 1967, 581–611.

[36] Vö. TROJE: *Humanistische Kommentierungen* (4. j.) 51–72.

[37] WIEACKER (27. j.) 41. Vö. STROHM: *Juristische Schulung* (6. j.) 339.

[38] TROJE: *Arbeitshypothesen* (4. j.) 538. A *Gai Epitome*, a *Tituli ex corpore Ulpiani*, a *Collatio Mosaicarum et Romanarum legum* ugyanolyan értelmezési segítséget nyújtottak a humanista jogászok számára, mint a fentebb említett bizánci források. Troje álláspontja ellenében Ascheri közvetlen elsődleges érdeklődést feltételez a humanisták részéről a klasszikuskori szövegek iránt. Mario Ascheri recenzióját Troje *Graeca leguntur* című művéhez lásd *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1974, 138–147.

[39] TROJE: Die europäische Rechtsliteratur (4. j.) 59. A módszer eredményeit Cujacius kapcsán értékeli PRÉVOST: Jacques Cujas (20. j.) 328.

[40] LUIG (7. j.) 757; Helmut COING: *Europäisches Privatrecht, Band I: Älteres gemeines Recht (1500–1800)*, München, Beck, 1985, 67–68; PIHLAJAMÄKI (4. j.) 721.

[41] DEFLERS (30. j.) 234; Cujacius egyébként maga úgy látta, hogy glosszákkal egy alkalmas értelmezési eszköz került a korabeli jogászprofesszorok és *legisták* kezébe, amely kielégítette az újonnan felmerülő jogi problémákkal kapcsolatos szabályozási igényeket. A glosszátorok a megjegyzésekből a megfelelő formulák olyan gyűjteményét hozták létre, amelyek magukat a forrásszövegeket fokozatosan hátérbe szorították. (Az accursiusi iskola törekvései ilyen módon tulajdonképpen egybeesnek Cujacius alapirányával, hiszen mindkettő a szövegek feldolgozásával foglalkozott, mindkettő a tiszta római jogot akarta tanítani, és mindkettő számára a joggyakorlat igazából másodlagos volt. Ez a közelség azonban nem akadályozta meg Cujaciust abban, hogy azokat a hibákat, amelyeket a *Glossa ordinariában* talált, valóban erős kritikával illesse.) A glosszátorokkal szemben a kommentátorok a római jogszabályokat eszközként használták arra, hogy egy saját koruk számára megfelelő új jogot alakítsanak ki. Ehhez kapcsolatot kerestek a korabeli joggyakorlat, a kánonjog és császári döntvények között. Cujacius, akinek célja az ókor szerelmeseként és humanistaként nem lehetett más, mint a római jog újjáélesztése, a kommentátorok jogászillegkületéhez csak elutasítóan viszonyulhatott. Vö. Jacques FLACH: „Cujas, les Glossateurs et les Bartolistes” *Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Étranger* 1883, 215; Xavier PRÉVOST: „Reassessing the Influence of Medieval Jurisprudence on Jacques Cujas’ (1522–1590) Method” in DU PLESSIS – CAIRNS (16. j.) 88–106; PRÉVOST: Jacques CUJAS (20. j.) 141.

[42] MAFFEI (4. j.) 92; WIEACKER (27. j.) 41–42; Christoph STROHM: *Ethik im frühen Calvinismus. Humanistische Einflüsse, philosophische, juristische und theologische Argumentationen sowie mentalitätsgeschichtliche Aspekte am Beispiel des Calvin-Schülers Lambertus Danaeus*, Berlin, De Gruyter, 1996, 296; STROHM: Calvinismus (6. j.) 30.

[43] COING (40. j.) 67.

[44] STROHM (42. j.) 296. A *iurisdictio* fogalmával kapcsolatban mutat rá az ilyen jellegű veszélyekre és a hagyományos módszer követőinek védekező reakcióira Guido ROSSI: „Deconstructing Iurisdictio: The Adventures of a Legal Category in the Hands of the Humanist Jurists” in DU PLESSIS – CAIRNS (16. j.) 59–87.

[45] Karl Heinz BURMEISTER: *Das Studium der Rechte im Zeitalter des Humanismus im Deutschen Rechtsbereich*, Stuttgart, Guido Pressler, 1974, 192–193; STROHM: Calvinismus (6. j.) 30.

[46] Guido KISCH: *Studien zur humanistischen Jurisprudenz*, Berlin–New York, De Gruyter, 1972, 141.

[47] Volker HEISE: *Der Calvinistische Einfluss auf das humanistische Rechtsdenken: Exemplarisch dargestellt an den „Commentarii de iure civili” von Hugo Donellus (1527–1591)*, Göttingen, V&R unipress, 2004, 66; STROHM (42. j.) 236–240.

[48] STROHM (42. j.) 294–296; STROHM: Calvinismus (6. j.) 34.

[49] LUIG (7. j.) 757; POKOL (3. j.) 124.

[50] MAFFEI (4. j.) 24, 163; KISCH (46. j.) 52–54. A „jog átmoralizálásának tendenciája” már Petrarcával megkezdődött. Vö. POKOL (3. j.) 120. Vö. még Vincenzo PIANO MORTARI: *Ricerche sulla teoria dell’interpretazione del diritto nel secolo XVI*, Milano, Giuffrè, 1986, 17–38; STROHM (42. j.) 241–243.

[51] A jogoktatás megreformálására irányuló javaslatokban éppen ezért az *ethica* is kitüntetett szerepet kapott. BURMEISTER (45. j.) 192–193.

[52] TROJE: Die Literatur (4. j.) 616–617; STROHM: Calvinismus (6. j.) 31; STROHM (42. j.) 204–205; HEISE (47. j.) 65–66.

- [53] Ez a gondolat évszázadokig foglalkoztatta még a tudományt, s a források kritikai kiadása mellett az „elegáns” jogtudomány egy másik maradandó hatását jelentette. BELLOMO (29. j.) 213–214.
- [54] WIEACKER (9. j.) 164–165. Összefoglalóan TROJE: Die Literatur (4. j.) 741–754; Hans Erich TROJE: „Wissenschaftlichkeit und System in der Jurisprudenz des 16. Jahrhunderts” in Jürgen BLÜHDORN – Joachim RITTER (szerk.): *Philosophie und Rechtswissenschaft: Zum Problem ihrer Beziehung im 19. Jahrhundert*, (Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts 3.), Frankfurt am Main, Klostermann, 1969, 63–88; Ernst HOLTHÖFER: „Die Literatur zur gemeinen und partikularem Recht in Italien, Frankreich, Spanien und Portugal” in *Handbuch der Quellen und Literatur neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des gemeinen Rechts. II/1. Wissenschaft*, München, Beck, 1977, 136.
- [55] WIEACKER (9. j.) 164; HÜBNER (5. j.) 274–275.
- [56] HEISE (47. j.) 79–80.
- [57] WIEACKER (9. j.) 163.
- [58] WIEACKER (9. j.) 164; Cujacius maga nem volt a tradicionális *ordo iuris* kritizálója. Vö. TROJE: Die Literatur (4. j.) 746.
- [59] HEISE (47. j.) 90. Az *institutio*-rendszer újkori fejlődéstörténetére vö. FÖLDI András: „A modern magánjog rendszerének kialakulása” in FÖLDI András (szerk.): *Összehasonlító jogtörténet*, Budapest, ELTE Eötvös, ⁵2022, 355–357.
- [60] DEFLERS (30. j.) 238; POKOL (3. j.) 135. A topikus-rendszerezés és a *loci* jelentőségére Gribaldus Mopha munkásságát kiemelve utal TROJE: Die europäische Rechtsliteratur (4. j.) 50–53.
- [61] Jan SCHRÖDER: *Recht als Wissenschaft. Geschichte der juristischen Methodenlehre in der Neuzeit (1500–1933)*, München, Beck, ²2012, 84.
- [62] LUIG (14. j.) 695; MAFFEI (4. j.) 162–167. Troje felhívja a figyelmet a *mos gallicus* és a gallikanizmus közös politikai és kulturális gyökereire. Vö. TROJE: Zur humanistischen (4. j.) 114–115.
- [63] Vincenzo PIANO MORTARI: *Diritto Romano e diritto nazionale in Francia nel secolo XVI.*, Milano, Giuffrè, 1962; Donald R. KELLEY: *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law, and History in the French Renaissance*, Columbia University Press, 1970; STEIN (4. j.) 103; Willem J. ZWALVE – A. J. Boudewijn SIRKS: *Grundzüge der europäischen Privatrechtsgeschichte: Einführung und Sachenrecht*, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2012, 38–39; COING (40. j.) 69. Serge DAUCHY: „French Law and its Expansion in the Early Modern Period” in Heikki PIHLAJAMÄKI – Markus D. DUBBER – Mark GODFREY (szerk.): *The Oxford Handbook of European Legal History*, Oxford University Press, 2018, 765.
- [64] MAFFEI (4. j.) 189–192; DEFLERS (30. j.) 227.
- [65] Donald R. KELLEY: „Fides Historiae: Charles Demoulin and the Gallican View of History” *Traditio* 1966, 347–402; Mathias SCHMOECKEL: *Das Recht der Reformation. Die epistemologische Revolution der Wissenschaft und die Spaltung der Rechtsordnung in der Frühen Neuzeit*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2014, 90.
- [66] DEFLERS (30. j.) 248. Hotomannus ezen céljairól vö. STEIN (19. j.) 303; Hans HATTENHAUER: *Europäische Rechtsgeschichte*, Heidelberg, C.F. Müller, 1999, 368–369; BELLOMO (29. j.) 210–213.
- [67] DEFLERS (30. j.) 234, 250.
- [68] DEFLERS (30. j.) 250.
- [69] Salvatore RICCOBONO: „Mos italicus e mos gallicus nella interpretazione del Corpus Iuris Civilis” in *Acta congressus Juridici internationalis, Romae, 12–17 nov. 1934. 2.*, Roma, 1935, 379–398; Helmut COING: „Die juristische Fakultät und ihr Lehrprogramm” in *Handbuch der Quellen und Literatur neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Neuere Zeit (1500–1800). Das Zeitalter des gemeinen Rechts. II/1.*

Wissenschaft, München, Beck, 1977, 30. Ezen leszűkítő felfogás ellen lép fel például TROJE: Zur humanistischen (4. j.) 118–122.

[70] WIEACKER (9. j.) 163–164. A jogoktatásról szóló humanista munkákat és a kapcsolódó irodalmat alaposan áttekinti TROJE: Die Literatur (4. j.) 718–730.

[71] STROHM: Calvinismus (6. j.) 31.

[72] BURMEISTER (45. j.) 254. Maguk a humanisták is belátták, hogy nincs egységes módszer a jog oktatására és tanulására. Éppen ellenkezőleg, hangsúlyozták a technikák sokféleségét, amelyeket az anyag összes finomsága elsajátításához használni lehet. Maga Cujacius is kijelentette, hogy „[...] teljesen világos az, hogy nincs biztonságos és egyedi módszer a törvény oktatására vagy megtanulására.” Vö. Xavier PRÉVOST: „Mos Gallicus jura docendi: La réforme humaniste de la formation des juristes” *Revue historique de droit français et étranger* 2011/4, 502.

[73] WIEACKER (9. j.) 163; WIEACKER (5. j.) 72.

[74] TROJE: Zur humanistischen (4. j.) 121; TROJE: Die Literatur (4. j.) 721; WIEACKER (9. j.) 161–162.

[75] WIEACKER (9. j.) 163.

[76] Sok humanista a glosszátorok munkásságát sem ítélte meg másképpen: „A hallgató kerülje Accursius glosszáját, mint a mérgező füstöt, vagy egy káros növényt, vagy mint egy hajós a zátonyokat.” WIEACKER (5. j.) 52; WIEACKER (9. j.) 162.

[77] PRÉVOST (72. j.) 499; HATTENHAUER (66. j.) 370. Áttekintően BURMEISTER (45. j.) 255–262.

[78] BURMEISTER (45. j.) 190–193; STROHM: Juristische Schulung (6. j.) 356.

[79] Már a korai humanisták kritizálták, hogy a középkorban a jogi karok oktatási gyakorlata elválasztotta a jogi tudást a *triviumtól* és általában a *rhetoricától*. POKOL (3. j.) 120. Éppen ezért a Cicero és Quintilianus szövegein pallérozódott humanista jogtudósok odafigyeltek a stílus kérdéseire és számos retorikai figurát dolgoztak ki a jogi szövegekben is. Vö. STROHM (42. j.) 295. A *rhetorica* egyetemi szerepére vö. Wilfried BARNER: *Barockrhetorik: Untersuchungen zu ihren geschichtlichen Grundlagen*, Tübingen, Max Niemeyer, 2002, 407–417; Notker HAMMERSTEIN: „Humanismus und Universitäten” in August BUCK (szerk.): *Die Rezeption der Antike: zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance*, Hamburg, Hauswedell, 1981, 27.

[80] Karl Heinz BURMEISTER: „Einflüsse des Humanismus auf das Rechtsstudium am Beispiel der Wiener Juristenfakultät” in Gundolf KEIL – Bernd MOELLER – Winfried TRUSEN (szerk.): *Der Humanismus und die oberen Fakultäten*, Weinheim, Wiley-VCH, 1987, 159–160; BURMEISTER (45. j.) 255–257.

[81] KISCH: Humanismus und Jurisprudenz (4. j.) 18; BURMEISTER (45. j.) 258.

[82] Ernst HOLTHÖFER: „Literaturtypen des mos italicus in der europäischen Rechtsliteratur der frühen Neuzeit (16.–18. Jahrhundert)” *Ius Commune* 1969, 132–133. Már egyes korai humanisták rosszul összeillesztett foltokból álló szőnyeghez hasonlították a *Digestát*. HEISE (47. j.) 77–78.

[83] BURMEISTER (45. j.) 301–302.

[84] STROHM: Calvinismus (6. j.) 31–32; STROHM: Juristische Schulung (6. j.) 340–341.

[85] COING (69. j.) 34–35.

[86] BURMEISTER (80. j.) 170; BURMEISTER (45. j.) 258. Így Donellus volt az első, aki az *institutio*-rendszer elfogadása mellett túl is lépett azon, midőn elválasztotta egymástól az anyagi és eljárásjogot. STEIN (4. j.) 107. FÖLDI (59. j.) 365–366. Az *institutio*-rendszer oktatásbéli szerepére vö. FÖLDI András: „Az institutio-hagyomány a jogi oktatás történetében” in PÉTER Orsolya Márta – SZABÓ Béla (szerk.): *A bonis bona discere. Festgabe für János Zlinszky zum 70. Geburtstag*, Miskolc, Bíbor, 1998, 533–556.

[87] HEISE (47. j.) 90.

[88] LUIG (7. j.) 757.

[89] A humanizmus jogtudományra gyakorolt általános hatásának értékelésében jelentős eltérések vannak a jogtörténészek között. Guido Kisch pozitívnak értékeli a befolyást, állásfoglalása szerint a humanizmus nagyban hozzájárult a jogtudomány fejlődéséhez, s pozitívan befolyásolta a gyakorlati jogéletet is. Vö. Guido KISCH: „*Der Einfluß des Humanismus auf die Jurisprudenz*” in Guido KISCH: *Studien zur humanistischen Jurisprudenz*, Berlin–New York, De Gruyter, 1972, 17–63. különösen 59. Ebben megtalálható humanizmussal foglalkozó műveinek teljes bibliográfiája. Hans Erich Troje a humanizmus tényleges hatásáról jóval óvatosabb véleménynel van, a gyakorlati jogéletbeli hasznosságát pedig vitatja. Vö. korábban idézett műveit. Van den Bergh ebben a vonatkozásban is tagadja, hogy a humanista jogtudományt bipoláris viszonyrendszerben kellene a korábbi jogtudománnyal szembeállítva pozícionálni. VAN DEN BERGH (26. j.).

[90] VAN DEN BERGH (26. j.) 156.

[91] HEISE (47. j.) 98. Alciatus, és tanítványa Zasius maguk is inkább egy közvetítő álláspontot képviseltek a korábbi jogásznemzedékek eredményei vonatkozásában. MAFFEI (4. j.) 52–53; HÜBNER (5. j.) 279–280.

[92] VAN DEN BERGH (26. j.) 34; COING (40. j.) 68.

[93] MAFFEI (4. j.) 175–176; A két megközelítési mód egységgé olvadására utal az Ibér-félsziget vonatkozásában COING (40. j.) 68.

[94] VAN DEN BERGH (26. j.) 39.

[95] LUIG (7. j.) 758.

[96] HEISE (47. j.) 87.

[97] DEFLERS (30. j.) 236–237; LUIG (7. j.) 758. A különböző műfajok jellemzőit és a legfontosabb – adott műfajba sorolható – munkák bibliográfiáját közli TROJE: *Die Literatur* (4. j.) 534–795.

[98] Koschaker meglátása szerint a gyakorlati orientációjú jogteremtő *mos italicus* egy bizonyos jogászjogot teremtett, addig a – szó modern értelmében vett – tudományos *mos gallicus*ból egy olyan professzori jog nőtt ki, amelynek nem volt igazi kapcsolata a joggyakorlattal. KOSCHAKER (9. j.) 113. Ezzel szemben a historizálódás tézisének ma inkább elvetik. Vö. Donald R. KELLEY: „Legal Humanism and the Sense of History” *Studies in the Renaissance* 1966, 184–199; DEFLERS (30. j.) 237. A kérdéshez vö. még Hans Erich TROJE: „»Verwissenschaftlichung« und humanistische Jurisprudenz” *Revue de Droit Comparé/Comparative Law Review, Chuo University Tokyo* 1985, 39–72, különösen 43, 60–61.

[99] Ingrid BAUMGÄRTNER: „Kontinuität und Wandel in Literatur und Praxis des gelehrten römischen Rechts” in Peter SEGL (szerk.): *Mittelalter und Moderne: Entdeckungen und Rekonstruktion der Mittelalterlichen Welt*, Sigmaringen, Thorbecke, 1997, 184.

[100] Alciatust kiemelve néhány itáliai képviselőt felsorol BELLOMO (29. j.) 216.

[101] HEISE (47. j.)

[102] KOSCHAKER (9. j.) 116; STINTZING, *Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft I.*, München–Leipzig, Oldenbourg, 1880, 125–128.

[103] VAN DEN BERGH (26. j.) 156.

[104] „Dem entspricht es, daß der Einfluß der Humanisten auf die Praxis gleich Null war, ja sie vielfach eine Trennung von Theori und Praxis, eine Abspaltung der letzteren von den Universitäten herbeiführten.” KOSCHAKER (9. j.) 116. Hasonló álláspontot képviselt még RICCOBONO (69. j.) 396: „A quest’opera, in nulla contribuirono gli Umanisti.”

- [105] VAN DEN BERGH (26. j.) 38.
- [106] TROJE: Die europäische Rechtsliteratur (4. j.) 39. Troje ezen cél tekintetében megkülönbözteti a Cujacius előtti és utáni törekvéseket. Vö. TROJE: Die Literatur (4. j.) 646–647.
- [107] VAN DEN BERGH (26. j.) 39; COING (40. j.) 68.
- [108] Klaus LUIG: „Humanismus und Privatrecht” in Georg KLINGENBERG – Johann Michael RAINER – Herwig STIEGLER: *Vestigia Iuris Romani: Festschrift für Gunter Wesener zum 60. Geburtstag am 3. Juni 1992*, Graz, Leykam, 1992, 301.
- [109] HÜBNER (5. j.)
- [110] MAFFEI (4. j.) 175. TROJE: Arbeitshypothesen (4. j.) 524.
- [111] „Thus the scholar could be a humanist but the practitioner had to be a Bartolist.” Vö. STEIN (19. j.) 304. Hasonlóan VAN DEN BERGH (26. j.) 39. Annak ellenére így lehetett ez, hogy a humanista irányultságú, az ókori nyelvekben járatos jogászokat sok esetben nem igazán ismerték el szakmabeli kollégáik. Míg a „modern” jogászok kigúnyolták a skolasztikusok nyelvi és szakmai hiányosságait, addig őket a jogértelmezés hagyományos módszereit követő jogtudósok és gyakorlati munkát végző praktikusok is – elsősorban kifinomult latinjuk miatt – *antiquariusoknak* vagy *grammaticusoknak* nevezték és nem tekintették őket komolyan veendő jogászoknak. DEFLERS (30. j.) 227.
- [112] HEISE (47. j.) 99–100.
- [113] LUIG (108. j.) 290–300.
- [114] TROJE: Zur humanistischen Jurisprudenz (4. j.) 121.
- [115] LUIG (14. j.) 695–696.
- [116] A korai újkor francia jogoktatásról áttekintő vázlatot ad COING (69. j.) 56–58.
- [117] VAN DEN BERGH (26. j.) 34.
- [118] COING (69. j.) 31.
- [119] Ives MAUSEN: „Juristenausbildung in Frankreich in der frühen Neuzeit” in Christian BALDUS – Thomas FINKENAUER – Thomas RÜFNER (szerk.): *Juristenausbildung in Europa zwischen Tradition und Reform*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2008, 67.
- [120] MAUSEN (119. j.) 67–71.
- [121] HEISE (47. j.) 98. Troje a karakterisztikusan úgy fogalmaz, hogy az oktatás terén a *mos gallicus* és *mos italicus* ellentétpár erős hangsúlyozása elsősorban a német jogászok sajátossága volt, akik még nem találták meg saját stílusukat. TROJE: Zur humanistischen Jurisprudenz (4. j.) 119.
- [122] Vö. BURMEISTER (45. j.) 259–261; BURMEISTER (80. j.) 171.
- [123] WIEACKER (9. j.) 166; Karl SCHUG: *Zur Geschichte der juristischen Vorlesungen an den deutschen Universitäten, Diss. jur.*, München, 1942, 33–35.
- [124] Wieacker híres metaforája szerint a „nagy” jogtudomány Itáliában meggyújtott fáklyája francia kezekből jutott Németalföldre, hogy aztán holland közvetítéssel jusson el a XVIII. században Németországba. Vö. WIEACKER (9. j.) 169.
- [125] KOSCHAKER (9. j.) 117–118; WIEACKER (9. j.) 168–169; Julius G. LAUTNER: *Zur Bedeutung des römischen Rechts für die europäische Rechtskultur und zu seiner Stellung im Rechtsunterricht*, Zürich, Juris Verlag, 1976, 37–38.
- [126] C. J. H. JANSSEN: *Natuurrecht of Romeins Recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719–1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd*, Leiden, Brill, 1987, 357.
- [127] Reinhard ZIMMERMANN: „Römisch-holländisches Recht. Ein Überblick” in Robert FEENSTRA –

Reinhard ZIMMERMANN: *Das römisch-holländische Recht. Fortschritte des Zivilrechts im 17. und 18. Jahrhundert*, (Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, Band 7), Berlin, Duncker & Humblot, 1992, 53–4.

[128] Az irányzatról részletesen vö. VAN DEN BERGH (26. j.); Douglas J. OSLER: „Jurisprudentia Elegantio and the Dutch Elegant School” *Ius Commune* 1996, 339–354. A korabeli holland jogtudományról és jogi oktatásról magyarul vö. P. SZABÓ Béla: „Jogtanuló peregrinusaink az észak-németalföldi tartományokban a tizenhetedik–tizennyolcadik században” in GERA Judit – VESZTERGOM Janina (szerk.): *Oda-Vissza: A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között*, Budapest, ELTE Eötvös, 2018, 45–56.